

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN FAALİYETLERİ

Haluk SELVİ*

Özet

25 Nisan 2023 tarihinde Ermenistan'ın başkenti Erivan'da Nemesis Terör Örgütü üyelerine ait bir anıtın törenle açılması, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri gergin bir ortama sürükledi. Bu durum aynı zamanda Nemesis hakkında birçok soruyu da gündeme getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Taşnaksutyun Cemiyeti'nin bir organı olarak kurulan Nemesis, savaş sırasında Ermeni Tehcirinden sorumlu tutulan Osmanlı Devleti yöneticilerine ve Azerbaycan Cumhuriyeti devlet adamlarına suikast ve intikam duyguları ve planları ile kurulmuş ve bu konuda da maalesef başarılı olmuştur. Nemesis'in arkasında yer alan Taşnaksutyun Cemiyeti aynı zamanda 1918-1921 yılları arasında yaşamış olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve idarecisi konumundaydı. Bu cumhuriyet kendisine Batı Ermenistan olarak tanımladığı Doğu Anadolu bölgesine yerleşme hedeflerini de koymuş ve bu amaçla hem doğu sınırlarında hem de Osmanlı Devleti'nin kaderinin belirleneceği Paris Barış Konferansı'nda ardından Lozan Barış Konferansı'nda etkin olarak çalışmıştır. Bütün bunların yanında, Meşrutiyet döneminde legal bir hale dönüşen ve parti hüviyetine bürünen Taşnaksutyun, Milli Mücadele yıllarında Anadolu'da ve İstanbul'da da faal olarak çalışmıştır. Bugüne kadar Milli Mücadele Döneminde Ermeniler üzerine çeşitli çalışmalar yapılmakla beraber, özelde Taşnaksutyun'un faaliyetleri, planları ve Osmanlı topraklarındaki eylemleri üzerine teferruatlı ve yeterli çalışmalar yapılmadığını ifade etmek gerekir. Bu tebliğde, Türkiye arşivlerinde yer alan istihbarat yazışmaları üzerinden, Taşnaksutyun Cemiyeti/Partisi'nin 1918-1922 yılları arasındaki faaliyetleri, cemiyetin gerçekleştirdiği kongrelerde aldığı kararlar ve bu kararların uygulanması, buna karşı Mustafa Kemal Paşa ve TBMM'nin aldığı tedbirler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Taşnaksutyun Cemiyeti, Nemesis.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi, ORCID: 0000-0003-3669-8378, hselvi@sakarya.edu.tr

ACTIVITIES OF THE DASHNAKSUTYUN SOCIETY IN THE YEARS OF THE NATIONAL STRUGGLE

Abstract

On 25 April 2023, the ceremonial unveiling of a monument to members of the Nemesis terrorist organisation in Yerevan, the capital of Armenia, plunged relations between Turkey and Armenia into a tense atmosphere. This also raised many questions about Nemesis. Nemesis which was established as an organ of the Dashnaksutyun Society at the end of the First World War. It was founded with the feelings and plans of assassination and revenge against the rulers of the Ottoman Empire who were held responsible for the Armenian Deportation during the war and unfortunately it was successful in this regard. The Dashnaksutyun Society which is behind Nemesis is also the founder and administrator of the Republic of Armenia which lived between 1918-1921. This republic set itself the goal of settling in the Eastern Anatolia region which it defined as Western Armenia and for this purpose it worked actively both in the eastern borders and in the Paris Peace Conference where the fate of the Ottoman Empire would be determined and then in the Lausanne Peace Conference. In addition to all these Taşnaksutyun who became legal during the Constitutional Era and assumed the identity of a faction. It worked actively in Anatolia and Istanbul during the years of the National Struggle. Although various studies have been carried out on Armenians during the National Struggle it should be noted that detailed and adequate studies have not been carried out on the activities, plans and actions of Dashnaksutyun in the Ottoman lands. In this paper the activities of the Taşnaksutyun Society/Party between 1918-1922, the decisions taken in the congresses of the society and the implementation of these decisions and the measures taken by Mustafa Kemal Pasha and the Turkish Grand National Assembly against this will be discussed through the intelligence correspondence in the archives of Turkey.

Keywords: Armenian Question, Taşnaksutyun, Nemesis.

GİRİŞ

25 Nisan 2023 tarihinde Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın merkezinde, Halkalı Park'ta, "Nemesis operasyonunun kahramanları anısına" bir anıtın açılış töreni gerçekleştirildi. Anıt üzerinde 1920-1923 yılları arasında Osmanlı siyasi ve askeri liderlerinin yanı sıra dönemin Azerbaycanlı devlet adamlarına ve hatta bazı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarına karşı gerçekleştirilen suikastların faillerinin isimleri yazılarak övülüyorlardı. Dikkat çeken bu 16 isim şunlardı: Soghomon Tehleryan, Aram Yerkanyan, Armen Garo, Grigor Mercanov, Ara Sarkisyan, Avetik İshakyan, Hrach Papazyan, Şahan Natali, Hakob Melkumov, Yervand Fundukyan, Misak Torlakyan, Arşavir Şirakyan, Arşak Yezdanyan, Stepan Tsaghikyan, Artaşes Gevorgyan, Petros Ter Poghosyan. Anıt Erivan Belediye Meclisinin kararı ile dikilmişti ve adı geçen katillerin torunları tarafından böyle bir anıtın dikilmesi teklif edilmişti.

Anıtın açılmasının hemen ertesi günü Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı durumu şiddetle kınamış¹, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Erivan'da açılan anıt nedeniyle Ermenistan uçaklarına Türkiye hava sahasının kapatıldığını duyurmuştur. Bu baskılar karşısında Ermenistan Hükümeti, anıtı Erivan Belediyesi'nin açtığı ve hükümetin bir sorumluluğu olmadığı gibi devlet anlayışından uzak bir cevapla savunma yapmıştı.² Ermenistan Başbakanı ise heykelin dikilmesinin yerel yönetim düzeyinde alınmış "yanlış bir karar" olduğunu söylemişti. Bütün bu gelişmelere rağmen Erivan Belediyesi anıtı kaldırmak gibi bir niyetleri olmadığını duyurmuştu.³

¹ Kınama metni şöyleydi: "No: 113, 26 Nisan 2023, Ermenistan'ın Başkenti Erivan'da Açılan "Nemesis Anıtı" Hakkında. 1920'li yılların başlarında Osmanlı siyasi ve askeri liderlerinin yanı sıra dönemin Azerbaycanlı yetkililerine ve hatta bazı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarına karşı gerçekleştirilen suikastların faillerine ithaf edilen "Nemesis Anıtı'nın Erivan'da açılmasını şiddetle kınıyoruz. Bu utanç verici anıtın açılması, 31 diplomatımız ve aile üyelerinin katledildiği menfur terör saldırılarına yol açan kanlı bir tedhiş hareketinin yüceltilmesidir. Bu olayın Ermeni basınında takdim edilmiş tarzı da, tasvip edilmesi mümkün olmayan çarpık bir tarih yorumunun bazı zihinlerde halen devam ettiğini göstermektedir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme sürecinin ruhuyla bağdaşmayan bu tür provokatif adımlar, bölgede kalıcı ve sürdürülebilir barış ve istikrarın tesisine yönelik çabalara hiçbir suretle katkı sağlamayacak, tam tersine normalleşme sürecini olumsuz etkileyecektir." https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa. Erişim Tarihi: 16.8.2023.

² <https://tr.euronews.com/2023/05/03/turkiyeden-erivana-nemesis-aniti-tepkisi-hava-sahasi-ermenistan-ucaklarina-kapatildi>. Erişim Tarihi: 17.8.2023.

³ <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2023/05/10/Ermenistan-G%C3%BCvenlik-Konseyi-Sekreteri-Nemesis/248107>. Erişim Tarihi: 18.8.2023.

Soghomon Tehleryan, Armen Garo, Misak Torlakyan ve Arşavir Şirakyan gibi kasten yüzlerce insanı katleden kişilerin bu anıtlarla tekrar gündeme getirilmesi ve Erivan Belediyesi gibi resmi ve güçlü bir kurum tarafından “soykırımın faillerini öldüren, 1.5 milyon Ermeni’nin kanını yerde bırakmayan kahramanlar” olarak nitelendirmeleri, iki ülke arasındaki yakınlaşmaya rağmen Taşnakların ve onlarla aynı zihin dünyasına sahip grupların Ermenistan’ı yönetme azminde olduğunu göstermektedir.

İki ülke arasında bir krizin yaşanmasına neden olan bu gelişmeler bize tekrar “Nemesis” ve onun arkasındaki Taşnaksutyun Cemiyeti’nin “intikam yıllarındaki” faaliyetlerini irdelemek gerekliliğini göstermiştir. Rusya’da Bolşevik İhtilalinden sonra hem uluslararası alanda, hem Doğu Anadolu’da hem de Kafkasya’da geniş bir hareket sahası bulan Taşnaksutyun Cemiyeti, 1918-1922 yılları arasında kendisini her şeyin üzerinde görmüş, Suriye’de ve Kilikya’da Fransızların, Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da İngilizlerin, İstanbul’da ve Batı Anadolu’da yine İngilizlerin ve Yunanlıların siyasetine kurban olmaktan kurtulamamıştır. Milli Mücadele yıllarında İstanbul, Anadolu, Kafkasya ve Avrupa çevrelerinde aktif olarak faaliyet gösteren cemiyet üyeleri birkaç merkezden planlı olarak yönetilmişler ve cemiyetin aldığı kararları uygulamışlardır. Bu merkezi karar organizasyonunu ve Taşnaksutyun’un politikalarını görmek açısından kuruluş dönemini ve programlarını gözden geçirmek gerekmektedir.

1. Taşnaksutyun Cemiyeti’nin Programı ve 1918 Yılına Kadar Eylemleri

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nde özellikle Balkanlarda meydana gelen bağımsızlık hareketleri ve ayaklanmalar, Ermenilerin de Osmanlı yönetiminden kurtulması düşüncesini taşıyan, çoğunluğu Kafkasya’da yetişen genç bir Rus Ermeni devrimci grubu ortaya çıkardı. Silahlı devrim, bu amaca ulaşmanın tek aracı olarak görülüyordu.

Kafkasya’dan çıkan en önemli örgüt, 1889’da kurulan Genç Ermenistan Cemiyeti idi. Bu grup, Kürtlere saldırmak için Osmanlı Devleti içine silahlı birlikler gönderdi ve böyle bir eylemin Avrupa’nın Ermeni Sorununa etkili bir müdahalede bulunmasını sağlayacağını umdu. Genç Ermenistan Derneği, Osmanlı Ermenilerine silah kaçakçılığı yapmak ve onlara yardım sağlamak konusunda diğer Rus Ermeni gruplarından daha ileri gitti. Osmanlı topraklarında beklenen çatışma için Rusya vatandaşı Kafkasyalı Ermenilere askeri eğitim verdi. Droşak olarak bilinen bu grubun çekirdeği, coğrafi olarak Rusya, Türkiye ve İran’da bulunan tümenlere kadar uzanacak ve Taşnaksutyun olarak isimlendirilen Ermeni Devrimci Federasyonu’nun

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

kurulmasına yardım edecekti. 1890'da Kumkapı Gösterisi, Rusya'nın Osmanlı Devletinde Ermeni bağımsızlığı için devrime verdiği desteği harekete geçirmişti. Ancak Hınçak Cemiyeti'nin organize ettiği bu hareket ve örgütlenme yöntemi gerçek devrim için yetersiz kalıyordu. Bu nedenle, çeşitli Rus devrimci hiziplerini tek bir örgüt altında örgütlemeye ihtiyaç vardı. 1890'da Tiflis'te çoğunluğu Rusya'da bulunan çeşitli gruplar tek bir örgüt altında toplandı, böylece Ermeni Devrimci Federasyonu kuruldu. Hem kurulduğu yıllarda hem de bugün Taşnakların sahip olduğu ideolojinin temelleri tartışma konusudur. Milliyetçilik mi, sosyalizm mi? Bağımsız bir Ermenistan mı yoksa bir işçi ve köylü sosyalizmine dayanan komünist devlet mi?

Nihayet ilk bulunan çözüm yolu; özerk bir Osmanlı Ermenistan'ına yol açacak bir haçlı seferinin geliştirilmesine imkân sağlamaktı. Ancak yeni cemiyet örgütü sosyalist bir ideolojiye dayandırmak da dahil olmak üzere pek çok zorlukla karşılaştı. Taşnaksutyun'un 1890 yılına ait ilk programlarında, "Osmanlı Ermenistanı'nın (Doğu Anadolu Bölgesi) siyasi ve ekonomik özgürlüğü" savunuldu. Ancak bunu yaparken, birçok önemli ayrıntı dışarıda bırakılmış veya belirsizliğe bürünmüştür. Örneğin, Osmanlı Ermenilerinin diğer etnik gruplara ve Osmanlı güçlerine karşı tam olarak nasıl savunma yapacakları, tıpkı Büyük Güç desteği beklentisinden vazgeçilip vazgeçilmeyeceği gibi konular belirsizdi. Taşnaksutyun, Marksist ve Sosyal Demokrat grupların birleşimi olarak doğmuş, bir terör teşkilatı olarak ortaya çıkmıştı. Bu partinin hiç değişmeyen özelliği Türk düşmanlığı, katliam, jenosid propagandası yapmak olmuştur. Taşnakların kabul ettikleri ilk programlarında, Osmanlı Devleti ile yapacakları mücadele metotları ve amaçları açıklanmış, çeteler teşkil etmek ve bunları örgütlemek, halkı (Ermenileri) silahlandırmak için her yola başvurmak, devlet görevlilerine ve binalarına saldırmak, dünyanın farklı ülkelerinde ve şehirlerinde insan ve silah sevki için ulaşım şebekeleri kurmak, aşiretleri de isyana teşvik etmek, çıkacak karışıklıklar ve ölümler sebebiyle büyük devletlerin müdahalesini sağlamak, Müslümanların kovulacakları ve öldürülecekleri Altı Anadolu Vilayetinde ya da kendi ifadeleri ile Batı Ermenistan'da (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakır) sosyalist bir Ermeni devleti kurmak.⁴

Taşnaksutyun, Türk hükümetine karşı bir halk savaşı ilan ettiğini ve "Osmanlı Ermenistanı"nın bağımsızlığı talebini duyuran manifestolar

⁴ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles, 1967, s. 138-140.

yayınladı. Bir yandan da eyleme geçerek 23 Eylül 1890'da Sarkis Googoonian'ı Rusya'dan Osmanlı topraklarına 125 Ermeni devrimciden oluşan bir grupla sefere çıkardı. Türk topraklarına geçmek, gerilla birliklerine bölünmek ve bir kaos ortamı yaratmak düşüncesindeki Googoonian'ın tanımıyla "İlahi Misyon" gösterişli bir törenle, yurtsever Ermeni bayraklarıyla donatılmış bir kafile olarak yola çıktı, ama bir hafta içinde çöküşe uğrayarak Rusya sınırları dışına bile çıkamadı. Taşnaksutyun büyüdükçe üyeliklerinin çeşitliliği de arttı. Bununla birlikte, bu üyeliğin organizasyonu, taktik seçiminde kritik öneme sahipti. Taşnakların örgütlenmesini karakterize eden adem-i merkezîyetçilik ve kopukluk, terörizmin "yerel mutabakatı yorumlayan bölgesel komiteler tarafından gerçekleştirilen" bir taktik olarak benimsenmesine yol açtı. Yurt dışından, özellikle Rusya'dan gelen etki ve faaliyetlerin Osmanlı topraklarına aktarılması eğilimi, özellikle Taşnaklar arasında terörizmin kolayca uyarlanabilecek bir taktik olduğu düşüncesini yaydı.⁵ Yapılan cesaret verici vaatlere rağmen, Milli Mücadele yılları da dahil olmak üzere beklenen Avrupa yardımı hiçbir zaman gelmeyecekti.

Ermeni ihtilal gruplarının büyümesi, terörizm kullanımına uygun yeni gereklilikleri de beraberinde getirdi. Terörü savunan grupların zengin Ermenilerden zorla para toplamayı içeren faaliyetleri idare etmesi, davaya boyun eğmeyenleri ortadan kaldırması gerekiyordu. Parti taraftarlarını ayakta tutma ve kışkırtma ihtiyacını doğuran prestij faktörü de vardı. Bu, Ermeniler tarafından özellikle acımasız olarak algılanan önemli devlet adamlarına veya siyasi figürlere suikast düzenlenmekle başarıldı. Bu suikastlar parti taraftarları arasında çok popülerdi ve cemiyetin siyasi itibarını artırdı. Diğer cinayet örnekleri cemiyetin kendi içinde meydana geldi; rakipler bir anlaşmaya varamadığında, anlaşmazlık genellikle suikast şeklinde çözüldü. Bunu diğer Ermenilere ve hatta diğer parti üyelerine karşı kullandıktan sonra, devrimcilerin terörü devlet görevlilerine karşı bir taktik olarak kullanmaları hiç de zor olmadı. Bu şiddet döngüsü, üç aktör tarafından sürekli olarak sürdürüldü ve hareket halinde tutuldu: Büyük Güçler, Ermeni Devrimciler ve Rusya. Büyük Güçler, padişahın faaliyetlerine yönelik sansür ve alenen kınama uygulamalarını kullandılar ve sık sık, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde belirtilen koşulları uygulamasında ısrar ettiler. Direnmeye, gösteri yapmaya ve sonunda teröre yönelmeye devam etmelerinin nedeni olarak Ermeni devrimcilerinin

⁵ Khachig Tololyan, "Terrorism in Modern Armenian Political Culture", *Terrorism and Political Violence*, Volume: 4/2 (1991), s. 12. (ss. 8–22).

kendileri de bu tür umutlarla beslendiler. Rusya bu umut verici merkezlerin başında yer alıyordu.

Dikkate alınması gereken şey, devrimci faaliyetin yardım etmeyi amaçladığı kişiler üzerindeki etkisidir. Bunlar, politika veya ideolojileri pek umursamayan, ancak esas olarak maddeci ve siyasi bir hayattan ellerinden geldiğince uzak bir yaşam sürmeye çalışan taşradaki yoksul Ermenilerdi. Hem emperyal güçlerin hem de Ermeni devrimcilerin savaşmak için ayağa kalktığı, uğruna savaştıkları kişilerin acı çekip öldüğü bir savaşın farkında bile değillerdi.⁶

İşte, başta Taşnaksutyun olmak üzere teröre bağımlı olarak doğan Ermeni ihtilalci örgütleri yüz elli yıla yakın bir süredir hem Anadolu'da hem de Kafkasya'da Ermenilerin kaderi ile oynamışlar, hayali beklentiler peşinde Ermenilerin perişan olmasına sebep olmuşlardır ve olmaya da devam etmektedirler. Taşnaklar, 1896 Osmanlı Bankası Baskını, 1902 İkinci Sasın İsyanı ve 21 Temmuz 1905'da bombalı bir saldırı ile Sultan Abdülhamid'e suikast gibi önemli eylemler gerçekleştirdiler. Bu eylemlerde yüzlerce masum Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetti. Bu eylemlerle amaçlarına ulaşamayan Taşnaklar, Jön Türk grupları ile irtibata geçerek 1908 yılında Meşrutiyetin ilan edilmesinde rol aldılar. Ülkede hakim olmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ortak hareket eden Taşnaksutyun Cemiyeti, Meşrutiyetin ilanından sonra resmi bir partiye dönüşerek Osmanlı Meclis-i Mebusanına 12 milletvekili yerleştirmeyi başardı. 1909 Adana Olayları ve Balkan Savaşlarının kaotik ortamına rağmen Taşnaklar illegal yollarla çalışmaya devam edeceklerini açıklasalar da, Ermeni halkını meşru müdafaa tedbiri olarak silaha başvurmaya ikna ettiler. Öz-savunma düşüncesi Taşnakların Anadolu Ermenileri arasında örgütlerinin güçlenmesine ve kendisini Ermeni halkına benimsetmesine ortam hazırladı.⁷ Balkan Savaşları günlerinde parti temsilcileri Avrupa başkentlerinde dolaşarak Ermeniler için doğuda en azından bir federasyon taleplerini dile getirdiler ve bunu İstanbul'daki Rusya Büyükelçisi De Giers'in teşvikleri ile yaptılar. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin en önemli temsilcisi statüsündeki Taşnak Partisi, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Kafkasya'da Rusların, Avrupa'da İngiltere ve Fransa'nın politikalarına kapıldılar ve Bağımsız Ermenistan için

⁶ Tololyan, agm., s. 20-21; Ara Caprielian, **The Armenian Revolutionary Federation: The Politics Of A Party In Exile**, New York University, Ph.D., 1975, s. 113-114.

⁷ Meşrutiyet döneminde Ermeni siyasi yapılarının öz-savunma düşüncesi ve silahlanma faaliyetleri hakkında bkz. Bülent Cırık, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hinçak Partisi'nin İki Kongresi ve Savaş Kararı", **Bellefen**, C 86, S 307, ss. 1007-1033.

zamanın geldiğine inandılar/inandırıldılar.⁸ Birçok parti yetkilisi, Osmanlı Bankası Baskını düzenleyen ve Meşrutiyet meclisinde Erzurum Mebusu olan, bugün de Nemesis Anıtında adı geçen Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan) gibi Tiflis'e geçip Osmanlı Devleti'ne karşı Rus ordusunda savaştıkları Ermeni gönüllü birliklerin düzenlenmesinde görev aldılar. Hem 1915 Mayıs ayındaki Van İsyanı ve Anadolu'nun birçok bölgesindeki ayaklanmalar, hem de İtilaf kuvvetleri yanında yer almak üzere Ermenilerin tahrikleri Taşnakların eylemlerinin bir sonucudur. Haliyle Ermenilerin sevk ve iskânları (tehcir) ile ilgili gelişmelerde de etkin olan sebep, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın defalarca uyarılarına rağmen⁹ Taşnak yöneticilerinin, Kaçaznuni'nin 1923'te itiraf ettiği gibi, Rus ve İngiliz tesiriyle "Büyük Ermenistan" hayaline ve rüzgarına kapılmış olmalarıdır.¹⁰ Savaş boyunca Taşnakların Rus işgali altındaki Van, Erzurum, Bitlis ve diğer Doğu Anadolu şehirlerinde yaptıkları katliamlar, Rusların da itiraflarıyla tarih sayfalarına geçmiştir.¹¹

Rusya'da 1917 yılında meydana gelen ihtilaller ve Osmanlı topraklarındaki işgal bölgelerini boşaltmaları süreci Erzincan'dan Kuzey Kafkasya'ya kadar olan sahada büyük bir boşluk meydana getirmiş, bölge farklı bir siyasi ve askeri döneme girmiştir. Bu süreç Taşnakların yeni bir terör dönemi başlatmalarına sebep olmuştur.

2. Ermenistan Cumhuriyeti ve Taşnaklar (1918-1921)

Rus ordusunun idaresinden kurtulan, Antranik, Dro, Hamazsb gibi çete liderlerinin idaresindeki Taşnak gönüllü birlikleri 1917 Aralık-1918 Nisan ayları arasında işgalden kurtarılmak üzere olan bölgelerde, özellikle Van, Erzurum ve Trabzon vilayetleriyle Bakü ve çevresinde büyük katliamlar gerçekleştirdiler. Türk birliklerinin Brest Litovsk Antlaşması gereği bu bölgeleri tekrar ele geçirmesi Taşnaklar için büyük bir hayal kırıklığı oldu, kaldı ki Çar II. Nikola da bu bölgede Büyük Ermenistan kurmak düşüncesinde olmadığını birçok açıklamasıyla ve eylemiyle göstermişti. 1918'in siyasi gelişmeleri Mayıs ayı sonunda Ermenistan'ın bağımsızlığını

⁸ Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat -Terakki ve Ermeniler**, Ankara 2015, s. 483-486.

⁹ **Talat Paşa'nın Anıları**, İstanbul, 1998, s. 27-28.

¹⁰ Ovanes Kaçaznuni (Ermenistan'ın İlk Başbakanı) **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, Çeviri: Arif Acaloğlu, İstanbul, 2008, s. 84-85.

¹¹ Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yatıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

ilan etmesiyle sonuçlanınca,¹² Taşnaksutyun Partisi yeni devletin liderliğini üstlendi ve iki buçuk yıl boyunca Ermenistan'ı yönetti. Başka hiçbir parti ülkeyi yönetecek insan gücüne veya prestije sahip değildi.

Ermeniler, Kafkasya'nın diğer halkları gibi, Mart Devrimi'ni memnuniyetle karşıladılar. Taşnaksutyun'a göre, yeni durum uzun zamandan beri ıstırap duydukları milli meselenin çözümü anlamına geliyordu. Taşnaksutyun için Osmanlı Devleti'nin devam eden savaşta mağlup edilmesi delilik seviyesinde sabit bir fikir haline gelmişti. Devrimin meydana getirdiği yeni şartlara göre partinin politikasını belirlemek için, 1917 yılı Nisan ayının sonlarında bir Taşnak kongresi toplandı. Kongrenin almış olduğu ilk karar, Kurucu Meclis toplanana kadar, daha önceki politikaların aynen sürdürüleceği yönündeydi. Rus Devrimi, Taşnaklar için çok da farklılık meydana getirmedi, onların birçok ihtilalci söylemleri vardı, ancak Ruslar ve Türkler arasında kaldıklarında Rusları tercih ediyorlardı.

1 Mayıs 1918 sabahı Taşnaksutyun temsilcisi Hamazsb idaresindeki, "Tenkil Müfrezesi" olarak adlandırılan silahlı Ermeni grubu Guba'ya girdi. Bu Ermeni grubu şehirde Müslümanlara karşı büyük bir katliam gerçekleştirdi; 2.000 kişi katledildi, 100 kadın ve kıza tecavüz edildi, bölgedeki 122 Müslüman köyü yağmalandı. Tenkil Müfrezesi 2.000 kişiden oluşuyordu ve bütün bu eylemler Taşnaksutyun'un emriyle ve intikam amacıyla yapılmıştı.¹³ Yalnızca bir örneğini verdiğimiz bu tür katliamlar, Kafkasya'da Bolşeviklerin idareyi ele almasına kadar, Kars, Ardahan ve Batum'da da Şark Harekâtına kadar devam edecekti.

Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri karşısında mağlubiyetini kabul emesi Ermeni tarihinde yeni bir çağı müjdelere gibi görünüyordu. Ermenistan'ın ezeli düşmanı dize gelmişti, bu kadar çile çektikten sonra Ermenistan'a gelen zafer Ermeni liderlerinin başını döndürdü. İngilizler Kafkasya'ya gelerek buradan Kars, Ardahan ve Batum bölgelerini Türklerden devraldılar, Ermeni kuvvetlerine de dayanarak hâkimiyetlerini kuvvetlendirmeye başladılar. Taşnaklar İngilizlerin de cesaretlendirmeleri ile Akdeniz'den Karadeniz'e ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne uzanan büyük bir Ermenistan'ın hayalini kuruyorlardı. Yalnızca

¹² Bu süreçte uluslararası gelişmeler ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bakınız Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, 2002.

¹³ **Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001, Belge No:4, s. 7-8. Çalışma 108 belgede Taşnak Ermeni Hükümetinin Kafkasya'da yaptığı katliamları bütün detayları ve şahitlerin anlatımıyla ortaya koymaktadır.

Anadolu'nun altı vilayeti üzerinde hak iddia etmiyorlar, ayrıca Kilikya'yı da istiyorlardı. Hatta İran savaşa katılmış bir devlet olmamasına rağmen İran Azerbaycanı'nın bir bölümü üzerinde dahi hak iddia ediyorlardı. Diğer yandan Paris, Londra ve özellikle Washington'da Ermenilerin bu istekleri teşvik ediliyordu.

Şubat 1919'da Osmanlı Hükümeti Ermenistan'la antlaşma yapmak için bir teşebbüste bulunarak Türkiye Ermenilerine Türk devleti içerisinde otonomi vermeyi vaat ve özellikle gerginliğin akut hale geldiği bazı yerlerde nüfus mübadelesi yapılmasını teklif etti. Zafer nedeniyle ayakları yere basmayan Ermeniler Türk tekliflerini ret ettiler. Bu arada Türklerin geri çekilmesini takiben Ermeni ordusunun yeniden işgal ettiği bölgelerde yaşayan Müslüman halka uygulanan katliam ve soygunlar muazzam boyutlara ulaşmıştı. Nitekim 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa 7 Temmuz 1919'da 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği bir yazıda, Kars taraflarında Ermeni mezaliminin devam ettiğini, Ermenilerin yalnız Taşnaksutyun komitesinin Bolşeviklik aleyhinde olduğunu ve muharebe ettiklerini bildiriyordu.¹⁴ Mustafa Kemal Paşa da TBMM'de gizli oturumlarda yaptığı konuşmalarla milletvekillerini bölgedeki gelişmeler hakkında bilgilendiriyordu:

“...Biz haddi zatında gerek Suriye ve gerek Irak'taki insanların müstakil olmaları esasını kabul etmişizdir. Buna dair bir itirazımız yoktur. Sonra bizim kabul etmiş olduğumuz prensipler, nazarı tetkikten geçirilecek olursa, Rus Sovyet Cumhuriyeti, bazı şeyleri tabii buluyor. Meselâ Ermenistan'daki insanların kendi mukadderatını kendi reyleriyle tayin ve tespit etmeleri; Erivan Cumhuriyetini tesis ve teşkil eden Ermenilerin müstakil olmalarını ve bu bapta arzuları her ne ise zaten kabul etmişizdir. Fakat Kürdistan, Lâzistan vesaire hakkında değil. Sureti umumiyede prensip şudur ki hududu millî olarak çizdiğimiz daire dahilinde yaşayan anasını muhtelif-i islâmiye; yekdiğerine karşı ırkî, muhitî, ahlâkî bütün hukukuna riayetkar öz kardeşlerdir. Binaenaleyh onların arzuları hilâfında bir şey yapmayı biz de arzu etmeyiz. Bizce kat'î olarak muayyen olan bir şey varsa o da hududu millî dahilinde Kürt, Türk, Lâz, Çerkeş vesair bütün bu İslam unsurlar müşterekülmenfaadır. Beraber çalışmaya karar vermişlerdir. Yoksa hiçbir vakit başka bir nokta-i nazar yoktur; arzu-yu vicdanî ile uhuvvetkârane ve dindarane bir vahdet vardır... Kâzım Karabekir Paşa'nın kuvveti seferber halinde bir ordudur; şimdi bu firkalardan birisi Trabzon'dadır. Yani

¹⁴ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, İstanbul, 2008, s. 75.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

Trabzon'a karşı bir ihraç, bir şey olacak olursa bu orada ihtiyattır. Biz Ermenilerle ve Bolşeviklerle anlaşmadan, Ermenilerin tecavüzünden Erzurum'u filânı istilâ etmesinden korkuyoruz. Yani şark hududumuz tamamen tahtı emniyette görüldükten sonra orada bulunan kuvvetin heyeti umumiyesine inşallah hacet kalmaz. Fakat hacet kalırsa istenilen yere sevk olunur. Nitekim bazı yerlerden Ermeniler tecavüz ettiler ve müdafaa yapıldı ve atıldı. İhtimal şarkı kurtarmaya çalışırken garpten de yeni bir darbeye duçar oluruz. Başta İngiliz olmak üzere; sulh şeraitini bize tatbik ettirmek için Yunan ordusunu vasıta-i icraiye olarak sevk ediyorlar ve kullanıyorlar.”¹⁵

Ankara'nın bölgede güvenliği sağlama gayretleri ve Batı Cephesi'ndeki çatışmaların devam ettiği günlerde Moskova'da toplanan bir konferansta, aralarında Taşnaksutyun'un da bulunduğu bütün Ermeni milli partilerinin bir temsilcisi olan Nazarian, Rusya'nın Bolşeviklerden kurtarılması için insanüstü bir gayretle çalışacaklarını, Ermenilerin ordunun gücünü tazelemek için mümkün olan her şeyi yapacaklarını vaat etti. Ermeniler düzenli olarak toplanacak otuz beş üyelik bir Milli Meclis ile on beş kişilik daimi üyelere oluşacak ve halkın tamamının meselelerine kılavuzluk edecek bir Milli Konsey'in kurulmasını sağladılar. Tiflis'te bulunacak olan Milli Konseyin başkanlığına bir Taşnak olan Avetis Ahorianian seçildi. Milli Konsey'in yapısı bir hükümeti andırıyordu. Türkiye Ermenilerine Merkezi Komitesi'ne de, gerekli olduğunda Milli Konseye de temsilci gönderme hakkı verildi. Ermeni halkının kaderine Ermenistan'da değil, bütün Kafkasya sathında ve bunun ötesinden karar veriliyordu.¹⁶ Ermenistan'da Anadolu'dan, İran'dan ve Rusya'nın farklı bölgelerinden gelmiş yaklaşık beş yüz bin mülteci bulunuyordu ve ülke Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan ile çevrili idi. 28 Mayıs 1918'de kurulmuş olan Ermenistan, kâğıt üzerinde demokratik bir cumhuriyetti, ancak gerçekte Taşnaksutyun mutlak diktatörlüğünü sürdürüyordu. Nüfusunun yarısı yerlerinden, yurtlarından edilmiş insanların teşkil ettiği bir ülkede ekonomik kaos hissediliyordu.

Kendisi de bir Ermeni olan Sovyet yazarı Borian, Ermeni politikacılarının ülkeyi yönetmek amacıyla değil Müslüman halkı katletmek ve bunların mallarını yağmalamak için devlet otoritesi oluşturduklarını ifade

¹⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre:1, İçtima Senesi:1 C 2, 3 Temmuz 1336 (1920), Ankara, 1999, s. 52.

¹⁶ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921) Türkiye-İngiltere-Rusya Ermeniler-Gürcüler-Türkler*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalık Çay Çeviri: Cengiz İ. Çay Editör: Tuğrul Çelik, İstanbul, Mart 2016 Ss. 64-68.

ediyordu. Ölüm saçan bu siyasete karşı Ermenistan'da sesler yükselmeye başladığında, Hükümet liderlerinin birçoğu şu şekilde cevap vermişlerdi: “Türkler daima Ermenileri yağmalamışlardır; öyleyse neden Ermenilerin bir kereliğine Türkleri yağmalaması çok tuhaf oluyor?” Borian'ın Taşnak vahşetleri ile ilgili düşüncesi, Türklerin birçok vahşete maruz kaldığını yazan General Harbord tarafından da büyük oranda desteklenmiştir.¹⁷

1919 yılında Taşnaksutyun Cemiyeti Revan ve Aras mntıklarında ve Elviye-i Selase'de bir tek Müslüman bırakılmamasına karar vermiş, bu kararı gizli ve açık icraatıyla göstermiş ve bilhassa Müslümanları yok etmek için bir komite kurmuşlardı. Ermenistan Hükümeti ve düzenli ordularının dahi Müslümanları yok etme politikasını takip ederek her türlü mezalime bilfiil iştirak etmesi sebebiyle Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan ve Aras mntıklarında İslamlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştu. Ağustos ayına kadar yaptıkları fecayi ve işkencelere ilave olarak 11 Ağustos 1919 günü Kağızman eşrafını toplamışlar, 12 Ağustos 1919 günü Tavus Kolu-Yukarı Katırlı ve havalisindeki İslam köylerine saldırıp katliam yapmışlardı. 18 Ağustos 1919 günü Kağızman ahalisini katle başlamışlar ve diğer mntıklarda da aynı mezalimi icra etmişlerdi. İslam köylerinin zahirelerini harmanlarında gasp edip tarla biçmelerine mani olmuşlar, bu maksatla top ve makineli tüfekle taarruz etmişlerdi. Camilerde ezan okuyanları taşlarla susturmuşlar, kadınlara tecavüz etmişler, kadınların çıplak bir şekilde sokaklarda gezdirildiğini duyan ve bölgeden göçmüş olan Müslümanlar geri dönerek mücadeleye başlamışlar, vatanlarını korumak için çalışmışlar, Iğdır, Kağızman ve Sarıkamış bölgesinde Müslümanlarla Ermeniler arasında çarpışmalar başlamıştır.¹⁸

Erzurum Kongresi'nin yapıldığı günlerde, Ermeniler hem Müslümanları katlediyorlar hem de İngilizlere Türklerin katliam yaptıkları iftiralarnı atıyorlardı. Ermenistan Başbakanı Hatisyan İngiltere'nin Ermenilere çok önemli yardımda bulduklarını teşekkürle ifade ediyor, Ermeni davasının her yerde iyi karşılandığını, Doğu Anadolu'daki yedi vilayetin Ermenistan'a dahil edildiğini, bu işe Paris'te karar verildiğini, İngilizlerin Ermenistan ordusuna büyük yardımlarda bulunduğunu, bu suretledir ki Nahçıvan, Vedi

¹⁷ Firuz Kazımzade, *age.*, ss. 245-249.

¹⁸ 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 27 Ağustos 1919'da Harbiye Nezaretine, civar kolordulara, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van valilerine gönderdiği yazı. **BOA. DH. KMS. 49-2/50.**

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

havalisinin fethedildiğini, açıktan açığa Müslümanların tamamen kesileceğini ve yeryüzünde Müslüman bırakılmayacağını söylüyordu.¹⁹

1920 yılı Mayıs ayında Bolşevikler muzaffer olarak Tiflis'e girmişler, Gori şehri ile Tiflis-Batum hattı üzerindeki kasabaların birçoğunu ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Gürcüler anlaşma yapmaya mecbur olarak Sovyet Hükümeti ilan etmişlerdir. Ermenistan'da bir ihtilal neticesi Hatisyan kabinesi düşmüştür. Taşnaklarla Osmanlı Ermenileri hükümeti ele geçirmişler, dahilde karışıklıklar artmış ve Müslümanlara karşı katliam başlamıştır. Zengibasara ile Kars civarından kurtulabilen ve iltica edebilen Müslümanlar mezalimin vahşet derecesini üzüntüyle anlatmışlardır. Ermenilerin Bolşeviklik perdesi altında diğer bölgelerde de katliam yapacakları görülmüştür.²⁰

Taşnakların sınır ötesinde, Kars, Ardahan, Batum ve Karabağ bölgesinde yaptığı katliamlara karşı TBMM Hükümeti karşı bir hareket başlatmış, Kazım Karabekir Paşa idaresindeki kolordu sınır ötesine gerek Kars, Ardahan ve Batum'daki Taşnak zulmüne son vermiştir. Bu durum Amerika ve Avrupa'da Taşnakların yoğun bir propaganda yapmalarına sebep olmuş, birçok yalancı mektuplarla ilgili devletlerin hükümetlerine kadınları, çocukları ve masumları müracaat ettirmişlerdir. Kazım Karabekir Paşa bu mektupların tamamen düzmece olduğunu delilleriyle hükümetlere bildirerek bu Taşnak oyununu boşa çıkarmaya çalışmıştır.²¹ 20. Kolordu Kumandanlığına 14 Mart 1920'de gönderilen "Matbuat-I Ecnebiye Hülasaları" başlıklı yazıda bu propagandaya dikkat çekilerek şunlar yazılıyordu: "9 Şubat 1920 tarihli Birmingham Post'un Ermenistan hakkındaki sahte propagandalar makalesinde Sefonlez Lidel (?) tarafından Bakü'den yazılan mektupta bir Ermeni ailesiyle yapılan sohbet sırasında kendisine söylenmiş olan şu sözleri aktarmaktadır: "Bir Ermeni milleti vardır, lakin Ermenistan yoktur. Bugün Ermenistan olarak isimlendirdiğiniz Ermenistan hiç de Ermenistan değildir. Burası (Taşnakiye)dir. Taşnaksiyon Fırkasının hayalhanesinde mevcut bir vahadır." Mösyö Lidel mektubuna devam ederek diyor ki, işte bir Ermeni ağzından mensup olduğu fırkanın maksadını ve emellerini pek güzel izah eden kısa fakat isabetli bir nutuk. Ermenilerin hukukunu müdafaaya çalışacak olan Taşnaksiyon bir vakit sonra intikam ve şiddet hislerine tabi bir terörist çetesine inkılap etti. Bugün aynı

¹⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s. 339.

²⁰ *TİTE Arşivi* K. 31 G. 79 B. 79. 001.

²¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, İstanbul, 2008, ss. 1011-1019.

hali muhafaza etmektedir. Anadolu'da karışıklıklar çıkaran fırka Taşnakşiyon olduğu gibi Türk Cephesi gerisinde muhalefetin doğmasına sebep olan sebep de budur. Geçen senenin Martında Bakü'deki Taşnakların yardımıyla Bolşeviklerin Tatarlara yaptığı katliamların da sebebi yine bu çetedir. Taşmaklar Hıristiyan kelimesinden istifade ederek birçok sahte propagandalar yaptılar. Ermeni meselesinin halli için Taşnakların dünya haritasından silinmesi lazımdır.”²²

Taşnak Hükümeti, Rus istilasına direnememiş, 28 Eylül 1920'de başlayan Türk saldırıları karşısında da şaşkına dönmüş, 3 Aralık 1920'de Gümrü'de bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma, Sevr Antlaşması'nın Ermenistan'la ilgili hükümlerini feshediyor ve Ermenistan Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetinden sonra elde ettiği tüm kazanımlardan vazgeçiyordu.²³ Sarıkamış Harekâtı dolayısıyla Taşnak Ermenileri, Revan Telsiz İstasyonu'ndan yayınladıkları 30 Eylül 1920 tarihli beyannamede, Ermenistan'ın yeniden ölüm tehlikeleri karşısında olduğunu, Sovyet Rusya Merkezi Hükümeti'nin Ermenistan'ın tehlikeden korunmasını düşünerek Türklerle ittifak yaptığını, bununla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Eylül'ün 28'inde büyük bir kuvvet ile Sarıkamış ve Oltu cephelerinde taarruza geçtiğini, Novoselim'de kanlı muharebelerin devam etmekte olduğunu, Kemalist Türkiye'nin Versay'da imzalanan antlaşmadaki şartları imkânsız bırakmak ve Ermeni Cumhuriyetini kati bir izmihlale uğratarak bu mukavelenamenin şartlarından birden bire kurtulmak istediğini belirtip Ermeni Taşnak Hükümeti'nin şu tedbirleri aldığını duyuruyorlardı:

“...Ermeni Hükümeti her taraf için 25 yaşına kadar seferberliğini ilan etmiştir. Bütün partiler ve cemaat müesseselerindeki vatan gayesi Türk'ün yeni hareketi karşısında tehlikededir. Şimdiye kadar olan bütün olaylar herkesi bir emele, bir fikre davet ediyor. Herkes cepheye... herkes cephe içindir. Taşnakşiyun bütün kuvvetini ve umum seferberliğini ilan etmiştir. Hükümet har bir beyanname ile her taraftaki ahalisini Ermeni milletinin kanlı ve asırlık düşmanının saldırılarına karşı yekvücut bir kitle halinde müdafaaya davet ediyor. Her tarafta örfi idare ilan edilmiş, bakanların çoğu kendi vazifeleri dahilinde bizzat işleri idare etmek üzere muhtelif mahallere gitmişlerdir. Firariler vatan haini olarak ilan edilmiş, divan-ı harbi örfiler açılmıştır. Ermeni payitahtını, mevcudiyetini muhafaza ve zamanın mesuliyetini takdir etmektedir. Eyaletlerden gelen haberler vatanın

²² ATASE. ATA. ZB. Kutu No: 31, Gömlek No: 92, Belge No: 92-1.

²³ Antlaşma ile ilgili olarak bakınız İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

kurtarılması uğrunda ahalimizin her türlü fedakârlığa amade olduğuna şahadet ediyor. Aleksandropol, Kars, Novopazar vesaire mahallerden bildirildiğine göre umumi seferberlik dolayısıyla her tarafta gönüllü kaydı başarıyla devam etmektedir. Kars'ın ruhi durumu müsterih ve kuvvetlidir. Herkesin yerinde durması ve kendi kendine mevkiini terk edenlerin divanı harbe verilmesi hususi icap edenlere tebliğ edilmiştir. Herkesçe katiyen kabul edilen bir karar varsa o da ya galebe ya ölüm.”²⁴

Tam bir Taşnak Cemiyeti dili olan bu beyanname bir yandan Ermenilerin dağıldığını gösteriyor diğer yandan da Türk düşmanlığını körüklemeye ve Ermeni vatandaşların perişanlığını tırmandırmaya devam ediyordu. Bu beyannameye karşı, o sırada Erzurum'da bulunan ve vali vekilliğini yürüten Erzurum Mebusu Celaleddin Arif Bey 6 Ekim 1920'de karşı bir tamim yayınlamıştı. Bu tamimde; “Görülüyor ki Ermeniler canımıza, malımıza ve muazzez vatanımıza kastetmek için her türlü fedakârlığı ihtiyar etmiş, umumi seferberliğini ve buldukları mahallin her tarafında sıkıyönetim ilan eylemiştir. Bizim de sırf din, memleket ve namus muhafazası için gerektiğinde müdafaada bulunmak üzere aynı his ile dolu ve aynı silahla donatılmamız gerekiyor. Zaten vatanseverlik de bunu gerektirir. Ermenilerin memleketimizde işledikleri türlü mezâlim ve saldırıların derecelerine göre ikinci bir felaket karşısında kalmamak için memleket evladının birbirini ikaz ile birlik içinde ve karşılık vermeye hazır bir halde bulunması lazım geliyor. Nefsini, namusunu, vatanını seven her fert, üzerine düşen vazifeyi görerek ve din-i mübînimizin gereklerini düşünerek mertçe ölmek için bu düşüncüyü her emelin üzerine tutmalıdır. Ona göre bahadır ve gazanfer hemşerilerimin cihat için dini ve vatani vazifelerini yerine getirmeye hazırlanmalarını halisane tavsiye ve rica eylerim”²⁵ deniliyordu.

Bu arada, askeri diktatör General Dro, Erivan'daki Rus temsilcisi Silin ile beraber bir emir yayınlarak, Ermenistan'ın Sovyetleştirildiğini ilan etti ve halka, Kızıl Ordu gelinceye kadar, kendisi ile Silin'in Ermenistan'ı yöneteceğini bildirdi. Aynı gün Taşnaklar ile Rusya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin temsilcisi Legran arasında bir antlaşma imzalanarak, Taşnaksutyun'un yasal bir parti olarak mevcudiyetini koruması, Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin Komünistler ile Taşnakların oluşturacağı bir koalisyon zemininde teşkil edilmesi ve Rusya'nın Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü yeniden sağlaması hususları şart koşuldu. Ermeni ordusu, şimdi bir Kızıl

²⁴ TİTE Arşivi K. 31 G. 55 B. 1.

²⁵ TİTE Arşivi K. 29 G. 53 B. 53.001; Albayrak, 11 Teşrinievvel 1336/11 Ekim 1920, S 113.

Ordu idi. Rus birlikleri Erivan'a gelir gelmez Dro da görevinden alındı. Taşnak-Komünist koalisyonu, yalnızca birkaç gün sürdü. Bundan sonra, Ermenistan derhal saf bir Bolşevik devlet halinde dönüştürüldü, Taşnaklar aşağılandı, milliyetçi bir zenginler partisi olarak nitelendirildiler.²⁶

Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nde, Taşnaklar ve onun taraftarları baskı gördü, dışlandı ve kınandı. Parti, 1890'lardan itibaren Ermenistan'ın yaşadığı tüm talihsizliklerden sorumlu tutuldu ve liderlerinden "Ermenistan haini", "milliyetçi şovenistler", "halk düşmanları" olarak bahsedildi. Yeni Sovyet rejimi, Ermenistan'ı tüm Taşnak etkilerinden arındırmaya niyetliydi. Sovyetler, partinin bir zamanlar sahip olduğu popülerliği ve Ermeniler üzerindeki liderliğini halkın hafızasından silmeye kararlıydı. Taşnaklar hala Büyük Güçlerin Ermenistan'ın meşru toprak iddialarını tanıyacağını ve uygulayacağını umuyordu.²⁷ Oysa işler hiç de iyi gitmiyordu. 11 Nisan 1921'de Trabzon'dan Hüsameddin imzasıyla Ankara'da istihbarat şubesine gelen bir telgrafta Tiflis'teki gelişmeler hakkında şu bilgiler veriliyordu: "Tiflis Taşnak Partisi mensupları hakkında takibat yapılmaktadır. Son hafta zarfında on bir Taşnak'ın idam edildiği haber alınmıştır. Ermenilerin Kars valisi Garganof buradadır. Birkaç defa mümessilliğe müracaat etti. Doğrudan doğruya kabul etmedim. Fakat Erivan'ın ilk işgalinde Kızıllar tarafından tutuklanmışken daha sonra firar edip subay oğluyla beraber bizim esir efradımız içerisinde Kars'a giderek himayemize sığınmak istediğini anlıyorum. Garganof ve oğlunun bugünlerde tevkifi muhtemeldir. Eğer bunun hak ettiği cezayı vermezlerse zamanında Kars vilayetindeki İslam katliamından dolayı bize teslimini On Birinci Ordu Kumandanına teklif edeceğim maruzdur."²⁸

Garganof'un yaşadıklarını tüm Taşnak çete liderleri ve parti yöneticileri yaşayacaklar, Sovyet idaresini tanıyanlar Ermenistan'da yaşama hakkını elde edebilecekler, tanımayanlar ya öldürülecekler ya da Batıya doğru kaçacaklardı. 20 Haziran 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Hükümeti Taşnak Ermenilerin Bakü'de gizli olarak kurdukları mukabil inkılapçı gizli bir komitesini açığa çıkararak bu teşkilatı kuran 170 Taşnak mensubunu

²⁶ Kazımzade, *age.*, ss. 335-339.

²⁷ 1931-1934'te, aralarında en umut verici olanların da bulunduğu bir grup kadro, sürgün hükümetinin soykırımın hala bir sorun olduğu ve Ermeni topraklarının bir gün geri alınacağı yönündeki iddialarını doğrulayan bir sembol olarak, en azından ara sıra terörizme geri dönülmesini talep ettikleri için sınır dışı edildi Khachig Tololyan, "Exile Government In The Armenian Polity", *Journal of Political Science*, Volume: 18 Number: 1, Article: 6 November 1990, s. 2141-2142.

²⁸ **BOA. HR. SYS.** 2878/88

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

Bakü'de kurşuna dizdirmek suretiyle cezalarını vermiştir.²⁹ Bağımsız bir devlet ortamında Taşnaksutyun, geride bıraktığı silinmez izlerle bunu hak etmişti. Birbirini takip eden dört hükümet başkanı, Taşnaksutyun mensubuydu; ilk başbakan, hükümeti bağımsızlık ilanından 1919 Nisanına kadar yöneten Hovhannes Kaçaznuni idi. İkincisi, 1920 yılının Mayıs ayı başlarına kadar Tiflis'i yöneten eski belediye başkanı Aleksandr Hatisyan'dı. Ermenistan'ın son başbakanı Taşnak üyesi Simon Vratsian oldu. 23 Kasım 1920'den 2 Aralık 1920'de Ermenistan'ın Sovyetleşmesine kadar görevde kaldı. İlk milli hükümet, on sekiz Taşnak, altı Sosyal-Devrimci, altı Sosyal-Demokrat, altı Müslüman, iki partizan olmayan, bir Yezidi ve bir Rus'tan oluşuyordu. Taşnak liderleri ayrıca dış ilişkiler ve diplomasi alanında da önemli bir rol üstlendiler, özellikle Cumhuriyet delegasyonunun başkanı olarak Müttefikler nezdinde ve Ermeni Ulusal Delegasyonu ile görüşmelerde Ermenistan'ı temsil edenler Avedis Aharonyan, Paris'te başbakanlıklarından sonra yardımcıları Hovhannes Kaçaznuni ve Aleksandr Hatisyan idi.³⁰

Başbakan Kaçaznuni'nin ifade ettiği gibi, Ermenistan 1920 sonbaharında hem hükümet hem de parti olarak bütün gücünü kaybetmiş, çıkmaza girmişti. Taşnaklar iki buçuk yıl boyunca ülkeyi diktatoryal bir şekilde yönetmişti ve Bolşevikler geldikten sonra işler yoluna girmeye başlamıştı. Taşnaklar Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye'yle savaşmış, Bolşevikler savaşmamıştı, Taşnaklar Akbaba, Zod, Zengibasars, Vedibasars, Milin deresi, Şerur, Nahçıvan ve Zengezur'da aralıksız olarak birçok çatışmaya girmişti, bitmez tükenmez savaşlarda ülkeyi sürekli olarak silah altında tutmuşlar, üreten elleri savaş meydanlarında meşgul etmişlerdi. Bolşevikler, halkı bu korkunç durumdan kurtarmış, üretimi artırmış halkı açlıktan ölmekten kurtarmışlardı. Taşnaklar döneminde Ermenistan karanlık içindeydi ve Bolşevikler ülkeye aydınlık getirmeyi vadetmişlerdi.³¹

Taşnak Hükümeti, işbaşına gelir gelmez 35 yaşına kadar bütün vatandaşlarını askere çağırmış ve Türkiye'ye karşı savaş için tekrar gönüllü birlikler kurmuştu. Yayın organlarında yaptıkları ilanlarla da alınan bu karara karşı gelenlerin ölümle cezalandırılacağı duyuruluyor, asker vermeyi reddeden Berd, Verhniy Karmir, Ahbyur köylerini ve Şamşadinsk bölgesinin diğer köylerini cezalandırmak üzere özel müfrezeler gönderiyorlardı. Taşnak

²⁹ TİTE Arşivi K. 31 G. 57 B. 57. 001.

³⁰ Ara Caprielian, *The Armenian Revolutionary Federation: The Politics Of A Party In Exile*, New York University, Ph.D., 1975. s. 116-117; Dasnabedian, *age.*, s. 125-129.

³¹ Kaçaznuni, *age.*, s. 84-85.

iktidarı, asker kaçaklarını önlemek amacıyla "Terör Organı" adını verdikleri birlikler kurmuşlardı. Bu cezalandırmanın sonucunda birçok insan ölmüş, tarladaki ürünler mahvolmuştu. Kaçaznuni gibi, yaşanan sürecin muhasebesini yapan Taşnakların eski Dışişleri Bakanı Mauses Petros da, eski Taşnak başbakanlarından Simeon Vratsyan'a yazdığı açık mektupta maceracılığın ülkeye yıkım, açlık ve milli çatışmalar getirdiğini belirtmişti.³²

3. Taşnaksutyun'un 9. Dünya Kongresi, Bükreş Kongresi ve Suikast Kararları

Taşnaksutyun Cemiyeti kurulduğu tarihten itibaren bütün dünya üzerindeki örgütlenmesini ve eylem planlarını her beş yılda bir dünyanın farklı şehirlerinde topladığı genel dünya kongrelerinde yapmıştır. Konumuz itibarıyla en önemli kongreler 8. ve 9. kongrelerdir. 2-14 Ağustos 1914 tarihlerinde Erzurum'da toplanan 8. Kongre henüz başlamıştı ki Osmanlı Hükümetinin genel seferberlik ilan ettiği haberi alındı. Bu nedenle kongre, daha çok savaşın seyri üzerinde durdu ve her Ermeni'nin kendi tabii olduğu devlet için savaşması gibi garip ve uygulanamaz bir karar aldı.³³ Ancak bu karara hiç uyulmayacak, Taşnak gönüllü birlikleri Tiflis'te Ruslar için silahlanacaklardı. Bu kongrelerde ayrıca, amaç olarak propaganda, halkın devrimci eğitimi, halkın kendini savunması için örgütlenmesi ve silahlandırılması, sabotaj, hükümet görevlilerinin, Ermeni muhbirlerin ve hainlerin idam edilmesi ve doğrudan çatışma kararları alınıyordu.³⁴

Ermenistan Cumhuriyeti'nin iktidardaki partisi olarak Taşnaksutyun Partisi, 9. Dünya Kongresini 27 Eylül-30 Ekim 1919 tarihleri arasında Erivan'da yaptı. Bağımsız Ermenistan'ın üç yıllık ömründe gerçekleştirilen tek genel kongre budur. Birinci Dünya Savaşı sona ermiş, Osmanlı Devleti mağlup olmuş, galipler Paris'te Almanlar hakkında Versay gibi bir ölüm fermanını kabul ederek uygulamaya koymuşlardı. Türkler için barış şartlarının ne olacağını görüşüleceği bugünlerde Taşnaklardan bir grup Milli Delegasyon içinde Paris'te bulunuyor, cemiyetin dağdaki terörist kolu olarak faaliyet gösteren, savaş boyunca binlerce masum Müslümanın katili olan ve Fransızlar tarafından bir onur madalyası ile ödüllendirilen Antranik de orada yerini alıyordu. Bu sebeplerle Taşnaklar nihai zafere eriştiklerini

³² Kaçaznuni *age.*, s. 22-23.

³³ Kemal Çiçek, "VIII. Taşnak Kongresinin Perde Arkası Ya Da Taşnakların I. Dünya Savaşı Müttefik Arayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı: 58 (2021), s. 245.

³⁴ Haluk Selvi, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Hınçak-Taşnak İttifakı ve Öz-Savunma Kararları", *Ermeni Meselesini Birlikte Konuşmak*, Editör: Beytullah Kaya, İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 65. (ss53-73)

düşünerek Dokuzuncu Kongreye gidiyorlardı. Kongre, Taşnaksutyun Cemiyetinin geçmişteki tüm siyasi taleplerini geçersiz kılmaya karar verdi. Programda bulunan “Rus ve Türk Ermenistan” tabiri yerine “Bağımsız ve Birleşik Ermenistan” tabiri konuldu ve bunun gerçekleşmesi için her türlü çabanın gösterileceğine dair bütün üyeler tarafından yemin edildi. Kongrede parti örgütü tek bir yürütme bürosu etrafında yeniden düzenlendi, ayrıca soykırım olarak isimlendirdikleri 1915 olaylarının suçlularını cezalandırmayı amaçlayan Nemesis Operasyonu başlatıldı.³⁵

Dokuzuncu Dünya Kongresi'nde seçilen Taşnak Bürosu'nun Ermenistan'da yalnızca bir yıllık kolektif varlığı ve etkinliği olacaktı. Bu süreçte Türkiye'deki (İstanbul, Kilikya ve İzmir), Gürcistan, İran Balkanlar, Mısır ve Amerika teşkilat organlarıyla bağlar güçlendirildi, Osmanlı Devleti'ndeki çalışmalara yön ve ivme kazandırıldı. Ayrıca Aleksandr Hatisyan'ı Ermenistan Cumhuriyeti Paris Delegasyonu'na atadı. Ancak bu arada, Taşnak Erivan merkezinin haberi olmadan önemli bir olay meydana geldi. Büro'nun diğer üyeleri Apraham Gülhandanyan, Arşag Cemalyan ve Sarkis Araradyan ile Büro yedek üyeleri Vahan Navasartian ve Kevork Ghazarian İstanbul üzerinden Balkanlara geçtiler. Orada, Büro olarak çalışmaya devam etmek yerine, 1921 yılının Nisan ayında Bükreş'te küçük bir kongre düzenlediler. Bükreş Kongresi, Dokuzuncu Dünya Kongresi'nden sonra meydana gelen olayları analiz etti; örgütsel çalışmaları yeterince yürütemeyen örgüt organlarını eleştirdi ve Ermenistan'daki krize ve Büro ile iletişim kurmadaki zorluklara rağmen örgütün yurtdışındaki topluluklarda genişlemesine dikkat çekti. Siyasi alanda kongre, Birleşik Ermenistan'ın bağımsızlık konumunda kararlı durmaya ve siyasi ağırlığından yararlanmak amacıyla Sovyet Rusya ile ülke dışından iletişime girmeye karar verdi.³⁶

Bu gelişmeler İstanbul'da Osmanlı istihbarat çevreleri tarafından da takip ediliyordu. Elde edilen bilgilere göre, 1921 yılında Romanya'daki Taşnaklar faaliyet içindeydiler ve hükümetten de yardım ve destek görüyorlardı. Romanya'daki Taşnaklar Ermenistan'daki hükümeti tekrar ele geçireceklerine inanıyorlardı.³⁷ 1921 yılı Nisan ayında Bükreş'te bir kongre toplayacaklardı. Taşnaksutyun komitesi Romanya'da iki-üç aydan beri mütemadiyen kongreler akdetmekte ve Romanya Hükümeti tarafından Bolşevik aleyhtarı Taşnakların tekrar iş başına gelmeleri için büyük

³⁵ Dasnabedian, *age.*, s. 140.

³⁶ Dasnabedian, *age.*, s. 149

³⁷ **TİTE**. Arşivi K. 52, G. 131. B. 131.

yardımlarda bulunduğu buradaki Ermeni mehafilinde söylenilmekteydi. Aynı zamanda Taşnaksutyun Komitesinin Ermeni Sovyet idaresini devirerek Erivan Hükümetini yeniden elde etmesi İstanbul'daki Taşnaksutyun çevrelerinde de kuvvetle ümit edilmekteydi. İstanbul ve umumiyetle Türkiye Ermenileri Ermenistan'da Sovyet idaresinin kurulmasından katiyen memnun değildi. Taşnakların Romanya'daki faaliyeti İstanbul Ermenileri üzerinde iyi etki meydana getirmekteydi.³⁸ Erkânıharbiye istihbaratından alınan bir haberde, Taşnak Fırkasının Bükreş azasından Reytoş Lertoğyan adında bir Ermenin 1921 Mayıs'ında İngiliz pasaportu ile İstanbul'a geleceği bildirilmekteydi.³⁹ Ermeni Patrikliğinde bulunan Zaven Efendi de Taşnakların yaptığı kongreyi müteakip verilen talimat üzerine propaganda yapmak için Romanya'ya gönderilmiş ve Bükreş'te Romanya Hükümeti ile temas halinde olmuştur.⁴⁰

Taşnaklar tarafından "Ermeni halkının cellatları" olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Devleti yöneticilerine karşı suikast kararı Dokuzuncu Dünya Kongresinde alınmış, bu kararın uygulanmasına yönelik planlama, büyük olasılıkla Bükreş Kongresi sırasında veya bu kongre vesilesiyle yapılmıştır. Onuncu Dünya Kongresi⁴¹ tarafından "Özel Operasyon" olarak tanımlanan suikastlar dizisi, Amerika Merkez Komitesi (özellikle mali açıdan), İstanbul (çoğunlukla insan gücü sağlayarak) ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki bireysel Taşnak üyeleri tarafından desteklenen Sorumlu Organ'ın genel liderliği altında gerçekleştirildi. Suikastların hazırlık adımları, eylemler ve bunların sonuçları teröristlerin anılarında açıkça yer almaktadır.⁴² Taşnaklara göre böylece, "Ermeni halkının kırımını ile bozulan adalet, en azından kısmen geri getirilecek ve mezbahaya koyun gibi gitmenin utancı Ermeni milletinin yüzünden silinecekti." Onlara göre, bu suikastlarla da soykırımdan sorumlu olanlarla hesaplaşma tamamlanmamıştı, Nemesis Operasyonu genel olarak başarılı olmuş ve bu başarı aynı zamanda Taşnakları onurlandırmıştı.⁴³

Talat Paşa'nın şehit edilmesinde Armen Garo'nun genel denetimi altındaki Amerikan Merkez Komitesi'nin önemli payı vardı. Soghomon

³⁸ 23 Haziran 1921 tarihli ve Midhat imzalı, Ankara'ya gönderilen rapor. **TİTE Arşivi** K. 61 G. 11 B. 1.

³⁹ **TİTE Arşivi** K. 59 G. 82 B. 82. 001.

⁴⁰ **TİTE Arşivi** K. 60 G. 37 B. 1.

⁴¹ 10. Dünya Kongresi 17 Kasım 1924-17 Ocak 1925'te Paris'te gerçekleştirildi.

⁴² Arşavir Şıracıyan, **Bir Ermeni Teröristi İtirafı**, İstanbul, 2006, s. 28.

⁴³ Dasnabedian, **age.**, s. 155-156

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

Tehlirian'ın Berlin'e gitmeden önce Amerika'da bulunmuş olması ve Shahan Natali'nin görevde başrol oynaması da Taşnakların Amerika Komitesinin etkisini göstermektedir. İstanbul Merkez Komitesinin aktif işbirliği, misyonda Hrach Papazian'ın bulunmasıyla da kanıtlanmıştır.⁴⁴

Bu süreçte yapılan suikastları, sebeplerini ve faillerini şu tablo ile verebiliriz.

Tarih	Yer	Maktul	Katil	Sebep
1920	İstanbul	Hemayag Aramiantz	Arshag Yezdanian	1915'te Osmanlı Devlet adamlarına suikast planlamış olan Paramaz ve 19 arkadaşını ihbar etmek ve idamlarına sebep olmak
1920	İstanbul	Mıgırdıç Haroutounian	Soghomon Tehlirian	Türk istihbaratına yardım etmek
27 Mart 1920	İstanbul	Vahe İhsan Yesayan	Arşavir Şıracıyan	1915 yılında bir Ermeni dönmesi olan Hidayet ile birlikte Ermeni elebaşlarını Türk yetkililerine bildirip bunların da sevk edilmesini sağlamak
15 Mart 1921	Berlin	Talat Paşa	Soghomon Tehlirian	Tehcirden sorumlu olmak
19 Haziran 1920	Tiflis	Fathali Khan Khoiski (AzerbaycanBaşbakanı)	Misak Giragossian	Bakü'de Ermenilere yönelik katliam yapmak
18 Temmuz 1921	İstanbul	Bihbud Han Civanşir (Azerbaycan İçişleri Bakanı)	Misak Torlakian	Bakü'de Ermenilere yönelik katliam yapmak
5 Aralık 1921 ⁴⁵	Roma	Said Halim Paşa	Arşavir Şıracıyan	Tehcir kararı alan hükümetin sadrazamı
17 Nisan 1922	Berlin	Cemal Azmi (Trabzon Valisi)	Arşavir Şıracıyan	Tehcir uygulamalarından sorumlu olmak
17 Nisan 1922	Berlin	Bahaddin Şakir	Aram Yerganian	Tehcir uygulamalarından sorumlu olmak
21 Temmuz 1922	Tiflis	Cemal Paşa	Stepan Dzaghigian	Tehcir uygulamalarından sorumlu olmak

⁴⁴ Dasnabedian, *age.*, s. 157.

⁴⁵ Suikast hakkında teferruatlı bilgi veren Mevlüt Çelebi, suikastın tarihinin 6 Aralık 1921 olduğunu İtalyan kaynaklarına dayanarak göstermiştir. (Mevlüt Çelebi, "İtalya'da Ermeni Terörü: İtalyan Basımında Sait Halim Paşa Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Güz 2022, S 106, ss.473-506.

Sorumlu Büro, Civanşir'i öldürme görevini Taşnak fedailerinden Misak Torlakyan'a vermiş, gözetleme görevinde Harutyun Harutyunyan ve Yervant Fundukyan yardım etmişti. 28 Temmuz gecesi Civanşir, Pera Palace Oteli önünde Torlakian tarafından vurularak öldürüldü. İntikamcı tutuklandı ve İstanbul'un Fransız güvenlik güçleri tarafından kötü bir şekilde dövüldü, ancak daha sonra İngiliz işgal kuvvetlerine teslim edildi ve mahkeme onu Kasım 1921'de beraat ettirdi.⁴⁶ Ermeniler her tarafa dağılarak ve gönüllülerden oluşan tetikçilerle, ırkdaşlarını Türkiye'den çıkarmış olan İttihatçı şeflerini yok etmeye yemin etmişlerdi.⁴⁷

Bu çerçevede 5 Nisan 1921'de Kastamonu Tedkik Heyeti Amirliği "Müdâfaa-i Meşrutîye" adlı Rum teşkilâtı hakkında uyarılmış ve bu teşkilâtın Kastamonu ve çevresindeki faaliyetlerinin ortaya çıkarılması istenmiştir. Samsun'da Rum Metropolidhanesi'nin aranması esnasında elde edilen evrak arasında Müdâfaa-i Meşrutîye Komitesi namında muzır ve silahlı bir teşkilâtın mevcudiyetine delâlet eder bir nizamname elde edilmişti. Komitenin birçok şehirde şubesi bulunduğu Merkez Ordusu Kumandanlığının raporlarından anlaşılmıştı. Ermenilerin de bir teşkilât kurarak bazı faaliyetlerde buldukları ve bazı ileri gelen Türklere suikast yapacakları haber alınmış ve bu konuda amirlikler uyarılmış, Ermeni komitesince suikast tertip edilecek Türklerin listesi paylaşılmıştı.⁴⁸

Aynı tarihlerde (15 Haziran 1921) Taşnakların Türk liderlerine düzenleyeceği suikastla ilgili olarak, Adana ve Havalisi Kumandanlığı Erkâniharbiyesi tarafından Şark Cephesi Kumandanlığına gönderilen telgrafta, İtalya bandıralı Milano vapuruyla İstanbul'dan Mersin'e eşya ve askeri teçhizat ve mahrem evrakları getiren ve İstanbul Polis Müdürü Esat Bey'in vesikasıyla şayan-ı itimat olduğu anlaşılan Bekir Bey'den alınan malumata göre, Anadolu'da ve İstanbul'da bulunan Türk devlet adamlarına karşı suikastlar yapmak üzere teşekkül eden Ermeni komitesinin merkezi İsviçre'de idi, cemiyetin bir şubesi İstanbul'da Beyoğlu'nda Sıraselviler'de, diğer kuvvetli bir şubesi de Paris'teydi. Paris'teki komitenin seçkin üyelerinden Ohannes Maraşyan isimli şahıs iki Ermeni ve iki Rum arkadaşıyla 20-30 gün önce müşterek Rum-Ermeni Müdâfaa-i Milliye teşkilatını yapmak üzere Paris'ten İstanbul'a gelerek kendi mahfillerinde yaptıkları toplantılarında bir konferans vererek "Bundan sonra Türklerle

⁴⁶ Dasnabedian, *age.*, s. 157.

⁴⁷ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 2012, s. 98-100.S. 52-53.

⁴⁸ Hamit Pehlivan, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tetkik Heyeti Amirlikleri*, Ankara, 1993, s. 7-8.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

birleşmenin bir cinnet olacağını ve ekli listede isimleri yazılı Türk zevat-ı aliye ve marufesinden bir fert kalmayınca kadar komitenin vazifesine devam edeceğini” ifade etmiştir. İsimleri belirlenen her zata komite üyelerinden üç fedainin tahsis edilerek her fedaiye aylık yüz elli-iki yüz lira verilmesi kararlaştırılmıştır. Ankara'da Türk Recep isminde birisiyle Avusturya tebaasından diğer bir adam ticaret maskesi altında Fransızlar hesabına casusluk yapmaktadır. İstanbul zabıtasınca Fransız casusu olarak tanınmış olan baytar mülazım-i evveli Hikmet, Giritli Binbaşı Nuri isimli kişiler müstear adla sivil olarak Anadolu'ya gelerek Recep ve arkadaşlarına para götürmektedirler ve bunlar Fransızlardan aylık yüz ellişer lira tahsisat almaktadırlar. Ermeni Komite merkezince birinci derecede suikast yapılmasına karar verilen tanınmış kişilerin bir kısmının isimleri şöyleydi: Enver Paşa, Talât Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Van Valisi Cevdet Bey, Ankara Valisi Atıf Bey, Alay Kumandanı Kazım Bey (Müdafaa-i Milliye Vekili), Doktor Bahattin Şakir Bey, Sait Halim Paşa, Topal Atıf Bey, Hınıslı Şeyh Sait Efendi, Kara Kemal Bey, Erzurum Kumandanı Şevki Bey, Maraş Kumandanı Halil Bey, Tevhid-i Efkâr sahibi Ebüzziyazade Velid Bey, Erzurumlu Fehim Bey, Urfa Mutasarrıfı Cevdet Bey, Erzurum İttihat ve Terakki Merkezi azasından Bahattin, Cemal Edip Efendi, Medine Muhafızı Fahrettin, Sivas eski valisi Muammer Bey, İttihat ve Terakki umumi katibi Mithat Şükrü Bey, Halil Bey, Ankara İttihat ve Terakki Murahhası Necati Bey, Çerkes Kör Kasım Bey, Adapazarı ve İzmit Havalisi Kumandanı İbrahim Bey, Ankara Polis Müdürü Bahattin Bey, Sivas Jandarma Kumandanı Mahir Bey, Eski Polis Müdür-i Umumisi Bedri ve Azmi Beyler.⁴⁹

Kazım Karabekir Paşa'ya ulaşan çok dikkat çekici bu haber Sivas'ta Heyet-i Temsiliyeye de ulaşmış, İrade-i Milliye gazetesi bu önemli haberi “Tam Birbirlerini Bulmuşlar: İngiliz Muhibler Cemiyeti-İtilaf Fırkası-Etniki Eterya-Ermeni Komitesi İzzet ve Salih Paşaları Öldüreceklermiş” başlığıyla okuyucularına duyurarak, İstanbul'da İngiliz Muhibleri Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf, Etniki Eterya ve Ermeni komitelerinin iştirakiyle yapılan bir toplantıda Anadolu'ya taraftar olan ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan kişilerle vükeladan olup fikren Anadolu'ya taraftar olan İzzet ve Ali Rıza paşaların imhasının planlandığı haber verilmiştir. Bunun üzerine Ermeni komitelerinden üç Ermeni'yi Üsküdar'a getirip orada Kızıl

⁴⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s. 1080-1082.

Hançerciler nezdinde toplanarak önce İzzet Paşa'nın bilahare diğerlerinin katline karar vermişlerse de bu kararlarını uygulayamamışlardır.⁵⁰

Taşnak Komitesi imha politikasını takip ederek İstanbul'da büyük çapta bir suikast teşkilatı kurmuşlardı. Bu komitenin kararı üzerine yalnız İstanbul'da zabıta memurlarından dört memur öldürülmüş ve bir memur da yaralı olarak kurtulmuştu. Bu polis memurlarından birisi olan Ali Rıza Bey, Taşnaklar tarafından zehirlenmiş, ama sonunda canını kurtarmayı başarmıştı. Beykoz'da Akbaba köyüne yerleşmiş, 1 Mayıs 1920 tarihinde Ermeni çeteciler tarafından yeniden hedef alındıysa da bu saldırıdan da ağır yaralı olarak kurtulmuştu.⁵¹

Taşnakların suikast için her kılığa bürünerek Avrupa'dan, İran'dan, Suriye'den ve Kafkasya'dan kısacası ülkenin dört bir yanından Türkiye'ye gelecekleri ve bazı Müslümanların da bunlara yardım edeceği biliniyordu.⁵² Buna rağmen İstanbul'daki cinayetlerin bazılarında engel olunamadığı gibi yurt dışına çıkmış olan İttihatçı devlet adamlarının korunması da sağlanamadı. Bunun en önemli sebeplerinden birisi olarak, İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya istihbarat birimlerinin bu cinayetlere göz yummaları gösterilebilir.

4. Anadolu'da ve İstanbul'da Taşnak Örgütlenmesi

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile birlikte hem Anadolu'da hem de İstanbul'da birçok konuda İtilaf Devletleri mümessilleri söz sahibi oldukları gibi mütareke hükümleri gereği tehcir edilmiş olan Ermeniler ve Rumlar geri dönmeye başlamışlar, 24 Nisan 1915 kararı ile kapatılmış olan Ermeni siyasi teşekkülleri tekrar açılmış, siyasi tutuklular ve savaş esirleri serbest bırakılmış ve kapatılan gazeteler tekrar yayına başlamıştır. Bütün bu gelişmeler sürecin Osmanlı Devleti için ne kadar zor ilerleyeceğinin göstergeleridir. Diğer taraftan İngiltere ve Fransa İstanbul'a hakim olmaz savaş suçlusu olarak ilan ettiği, savaş sırasındaki Osmanlı Devleti yöneticilerini tutuklama ve yargılama sürecini de başlatmışlardır. Bu süreçte İtilaf Devletlerinin hemen hemen her konuda destekçileri Taşnaksutyun Cemiyeti üyeleri olacaktır. Hem onlara istihbarat desteği sağlayacaklar, hem İstanbul'da ve Anadolu'da işlerini en iyi şekilde yürütebilmeleri için rehberlik edecekler hem de askeri personel desteği vereceklerdir.

⁵⁰ İrade-i Milliye, 19 Nisan 1337/1921, Numara:68.

⁵¹ Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, Bursa, 1982.

⁵² Karabekir, *İstiklal Harbimiz II*, s. 1256.

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

Bu yüzden Millî Mücadele yıllarında mili harekete karşı en çok sorun çıkarıcıların başında Ermeni ve Rum komitecilerin geldiği bir gerçektir. Siyasi ve dini gruplar yıkıcı faaliyetlerde bulunmuşlar, kriz durumundan en üst seviyede istifade etmek için yeni teşkilatlar kurmuşlardır. Tehcir sebebiyle Türklere karşı büyük bir kin besleyen Ermeni siyasi grupları özellikle Gümrü Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu ile ilgili planları ve Sevr rüyaları alt-üst olunca, Dokuzuncu Kongrede alınan suikast kararını uygulama sahasına koymuşlardır. Cemiyetlerin bu durumlarını bilen Ankara Hükümeti, İstanbul'daki çeşitli istihbarat birimleri, özellikle Tedkik Heyeti Âmirlikleri aracılığı ile onları yakından takip ettirmiştir. İstanbul'da ve Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde cinayetler işlendikçe ve listede Anadolu Hareketinin liderlerinin de yer aldığı görüldükçe tedbirler daha da artırılmış, muhtemel tetikçilerin takibine daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.

1920 yılının başlarında hem Paris'te hem de Londra'da Türklerin İstanbul'da kalmaları ya da buradan çıkarılmaları konuşulmaktaydı. Aynı dönemde İngiliz-Ermeni Komitesi üyeleri İngiltere Başbakanı Lloyd George'a Ermeni istekleri konusunda verdikleri muhtıradan, Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devletinden ayrılmasını ve Amerika buralarda mandayı kabul etmediği takdirde bu vilayetlerin Ermenistan Cumhuriyetine devrini ve Karadeniz'de bir çıkış verilmesini talep etmişlerdi.⁵³ İstanbul, 1919 Ocak ayından beri devam edip gelen bu Ermeni isteklerine ve planlarına karşı tedbirler alma yoluna gitmiş 15. Kolordu ve 9. Ordu Müfettişliği bu plana karşı harekete geçmiştir. Bu sırada Kilikya'da da Ermeniler Fransızlar tarafından silahlandırılmış ve Müslümanlara karşı fiilen saldırmışlardır. Kozan'da birçok Müslüman kiliseye doldurulmuş, birçok namusa tecavüz edilmiş ve Feka Kazası Ermeniler tarafından muhasara edilmiş, telgraf telleri kesilmiş ve Müslümanlar işgal mıntıkası haricine kaçarak yardım istemişler, bu olaylardan dolayı akıbetlerinin vahametinden bütün Müslümanlar galeyan ve heyecan içine düşmüşlerdir.⁵⁴ Bu gelişmeleri 4 Mart 1920'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubelerine bildiren Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, bu eylemlere karşı “vukuu tabii olan müdafaa-i nefsten” dolayı doğacak mesuliyetin nereye ait

⁵³ TİTE Arşivi K. 18 G. 24 B. 24. 001.

⁵⁴ Bu olayları anlatan dikkat çekici bir kayıt ve Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın gereken tedbirleri almak için gayretleri hakkında bkz. ATASE. ATA. ZB. Kutu:25, Gömlek: 25, Belge No: 25 (03.03.1920)

olduğunun anlaşılmasını ve gerekenlerin durum hakkında aydınlatılmasını istemiştir.⁵⁵

Gerçekten de kısa bir süre sonra Maraş'ın müdafaası ve kurtarılması sırasında Türklerin kendilerini koruma eylemleri Avrupa kamuoyunda "Ermenilerin katledildiği" şeklinde Fransızlar ve Taşnaklar tarafından bir propagandaya dönüştürülecekti. Buna karşılık 1920 Mart başında Konya'dan Adana'ya sevk edilen Türk esirler Pozantı ve Gülek bölgesinde taarruza uğrayarak kırk kadarı Ermeniler tarafından şehit edilmiştir. Halep'ten Harput Postanesine gelen bazı mektuplarda; Kilikya'nın idaresinin Ermenilere verildiği ve Türklere karşı koymak için çete reisi Taşnak Antranik'in Amerika'da gönüllü asker topladığı ve mal ve memleketlerinden vazgeçip Mart başlarında kendilerini Halep'e atmaya gayret etmeleri, haklarını korumaları gerektiği, Kilikya Ermenistan olursa daha sonra yine dönecekleri ifade ediliyordu.⁵⁶ 1920 yılında Fransız işgali altındaki bölgelerde kendileri için devlet kurulmasını isteyen Ermeniler, Paris'te Andranik ile bir toplantı yapmışlardı. Antranik, Beyrut'a gelerek Fransız Generali Gouraud'dan, çetesi ile birlikte Adana çevresine girmek için müsaade istemiş ancak buna izin verilmemişti.⁵⁷

Doğudaki zaferden sonra Taşnakların çaresizlikleri onları daha saldırgan hale getirmiştir. Onlara göre Anadolu Hareketi başarısız olursa Sevr Antlaşmasının uygulanması mümkün olurdu. Bu yüzden Yunan Hareketi'nin başarısı Taşnakların başarısı ile aynı değere sahipti. Ermeni-Rum işbirliği aslında temelde bu amaca dayanıyordu. 28 Ağustos 1921 tarihli İstanbul'dan Ankara'ya gelen istihbarat raporundan anlaşıldığı kadarıyla 1921 yılı başında Kınalı Ada'da Ermeniler tarafından İttihat Kulübü adıyla bir kulüp açılmıştı. Bu kulübe dışardan birçok Ermeni ve Rum gençleri gelmişler ve adada boş olan mahalle çadırlar kurarak birtakım istihkâm alet ve edevatları, sandıklar içinde bazı eşya, bomba, cephane, patlayıcı ve yanıcı maddeler getirmişlerdi. Hatta Anadolu harbinin neticesine göre burada bir karışıklık çıkarmak ve İngilizler tarafından müdahale edilerek İstanbul'u tamamen işgal ettirmek böylece Kuva-yı Milliye'nin İstanbul'a gelmesine mani olmak amacıyla oldukları düşünülmüştür. Bunların teşvik edicisi Beyoğlu'nda Ermeni Taşnak Komitesi reisleri olup bu komite Rum ve Yunanlıların

⁵⁵ TİTE Arşivi K. 20 G. 35 B. 35. 001.

⁵⁶ TİTE Arşivi K. 18 G. 17 B. 17. 001.

⁵⁷ Andranik Chalabian, *General Andranik and Armenian Revolution Movement*, New York, 1988, s. 510.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

iştirakiyle düşüncelerini uygulamaya koyacakları bilgisi veriliyordu. Yine bu rapora göre, Büyük Ada'da da Rum ve Ermeni mekteplerinde birçok cephane ve silahlar mevcut olup Kuva-yı Milliye'nin zaferini müteakip ahaliye dağıtılarak İstanbul'un her bir tarafında ihtilal çıkarmaya teşebbüs edeceklerdi. Her iki adada bazı Yunan subayları tarafından Ermenilere istedikleri kadar bomba, cephane verildiği ve bizzat kendileri götürüp teslim ettikleri biliniyordu. Bu olayları takip etmesi beklenen zabıta son derece lakayttı ve bu gibi önemli işlerde istihdam edilen sivil memurlar ancak ticaretle vakit geçiriyorlardı. Oysa Beyoğlu'nda Ermeni Taşnak komitesi tarafından hususi adamlar tayin edilip Anadolu sahillerine sevk edilmiş, buralarda bulunan Ermenilerin kanlarının son damlasına kadar uğraşıp fedakârlıklarını göstermeleri ve ailelerini hemen İstanbul'a göndermeleri tavsiye edilmişti. Yine bu komite tarafından Çemberlitaş'ta Vezirhanı'nda bulunan taşralı olup bekâr ve ailesiyle ikamet eden Ermenilere verilecek emre göre hareket etmek üzere silah ve cephane dağıtılmakta olduğu haber alınmıştı. Gerek Ermeniler ve gerekse Rumlar harbin alacağı vaziyet üzerine İstanbul'da bir ihtilal çıkarmak arzusunu takip etmekte olup bu da İngilizlerin teşvik ve tahriki neticesinde olacaktı.⁵⁸

Milli Mücadele boyunca Anadolu Demiryolları Umumi Müdürlüğüne bağlı hatlarda görevli Ermeni komitecilerin rahat bir şekilde hareket ettiği de görülmektedir. Bunlar Anadolu'dan İstanbul'a İstanbul'dan Anadolu'ya komite üyelerini kaçırarak hükümetin başına birçok sorun çıkarmışlardı. Bunların işten çıkarılmaları ile ilgili yapılan müracaatlardan Hükümet bir sonuç alamamıştı. Bunlara yardımcı olanların işten çıkarılması defalarca yazılmasına rağmen hala işe devam ettikleri, bu komitecilerin Eskişehir-İstanbul arasında Müslüman köylerini basarak birçok katliam yaptıkları, Erkânıharbiye tarafından da biliniyordu.⁵⁹ İhsan Efendi, Said Halim Paşa ve Cemal Azmi beylerin katili olan Arşavir Şıracıyan anılarında duruma dikkat çekerek savaş yıllarında bu yolda çalıştıklarını anlatıyor: "Tüm diğer biletçiler gibi her gün elimden geçen miktarla kıyaslandığında komik sayılacak bir parayı yevmiye olarak alıyordum. O dönemde tramvay hizmetleri olağanüstü bir laçkalık içinde olduğundan, bu durum "bal tutan parmağını yalar" misali çoğunluğu Rum ve Ermenilerden oluşan personele

⁵⁸ TİTE Arşivi K. 59 G. 50 B. 50. 001

⁵⁹ Dahiliye Vekaletinin 22/2/1922 tarihli fevkalade mahrem tezkeresinde Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup oldukları yazılı şimendifer memur ve müstahdemlerinin isimleri TBMM Nafia Vekaletine bildirilecekti. Bu isimler 2/3/1922'de Anadolu Demiryolları Umumi Müdürlüğüne mahrem kaydıyla ve 26 Şubat tarihli yazıya cevap olarak gönderilecekti. TİTE Arşivi K. 166 G. 17 B. 1.

ilave kazanç temin etme fırsatını veriyordu. Birkaç genç Türk beyzadesi de askerlik hizmetinden kaçabilmek için personel listesine kaydolmuşlardı. Ama onları nadiren görmekteydik. Her hafta, bilet vermeksizin paralarını aldığımız yolcular sayesinde fazladan birkaç kuruş toplamayı başarıyorduk. Kontrol görevlileriye paylarına düşeni aldıkları müddetçe bizi kolluyorlardı.”⁶⁰

Daha önce İngiliz Hükümetinin Van, Bitlis konsolosluğunda bulunmuş ve Kürt aşiretleri nezdinde şöhet bularak İngilizlerin Irak'taki askeri kuvvetlerince yardım görmüş Safrastıyan, Harbiye Mektebinde tahsilini tamamlayan Vanlı Sahak Samakuzyan, Ermeni komitesince “Büyük Kardeş” müstear adıyla bilinen Bulgaristan gönüllü kıtasında yüzbaşılık eden ve Erivan Bolşevik hükümetince idama mahkum iken İran'a firar eden Şebinkarahisarlı Mezin Ahbargarıpyan, Kürtlerin lisanları ile içtimai hayatlarına vakıf olması itibarıyla Kürtlerle temas ve mülakatta bulunmak vazifesiyle Paris Taşnak komitesi tarafından Musul'a gönderilen ve Irak İngiliz istihbaratında bulunan Leon Şahuvan, Erivan Taşnak Hükümetinin Harbiye Komiseri olan Virazyan, Erkanıharbiye Reisi General Bakratuni ve Maarif Vekili Agabalyan İran-Türkiye ve Irak-Türkiye hudutlarında faaliyette bulunan komite liderlerindendi. Taşnaklar Dokuzuncu Kongrede İstanbul'daki merkezlerini lağvetmişler ve semtlerde birer delege bırakmışlardı. Bu delegelere verilen vazife, komite ile irtibatı gayet ihtiyatla muhafaza ve basiretle iş görmekten ibaretti. Delegelerin faaliyetleri Ermeni Patrikhanesi ve meclislerinde de hissedilmekteydi. Komitecilerin esas maksatları idare işlerini ve gelirleri ellerine almaktı. “İleri Ana Vatana” başlığı altında Ermenileri cesaretlendirmek ve teşvik etmek gayesiyle neşrettiği makalesiyle şöhet bulan ve komitenin nüfuzuyla iş gören İstanbul Patriği Umumi Meclisi reisi Naruyan Mesrop delegelerin başındaydı. Diğer delegeler Abraham Darapirahamyan, Ohannes Agopyan, Torosyan, Arslanyan Manuk, Karagözyan, Çınaryan, Kalpakçıyan, Karteryan, Parsihyan, Ütücüyan, Pandikyan Armenak, Matmazel Misakyandan ibaretti. İzmit, Adapazarı, Yalova, Düzce ve Bahçecik Ermenilerinden olup İstanbul'un çeşitli semtlerinde işsiz güçsüz oturan binden fazla kimse Taşnak ve Hınçak komitelerinin avenesinden Amerika misyonerleri tarafından Near East Relief namı altında teşkil edilen ve İstanbul ile Balkanlarda merkez ve şubeleri bulunan ve içinde Ermeni komitelerinden bazı şahıslar olan bir cemiyet Ermeni komitelerinin muhabere merkezi görevini görmekteydi.

⁶⁰ Şıracıyan, *age.*, s. 23-24.

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

Hınçaklar arasında Adem-i merkezîyetçiler de yer almakta, Prens Sabahattin taraftarları ile İstanbul ve Kahire'de faaliyet göstermekteydiler.⁶¹

Sakarya Zaferinden sonra Türkiye meselesini ele almak için Paris'te toplanacak İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanları konferansına Taşnak Fırkası adına bir muhtıra verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu muhtırada, Anadolu Ermenileri hakkında Ankara Hükümeti'nin bakışının milli varlıklarını temine yeterli bulunmadığından, Ermeni milletinin gelecekteki selametleri adına müttefikler tarafından bir karar alınmasının gerekli olduğundan bahsedilmişti. Ermeni Patrikhanesi de ayrıca konferans nezdinde bazı teşebbüslerde bulunacaktı.⁶² İstanbul Taşnakları Ankara Hükümeti hakkında Anadolu'daki Ermenilere kötü davranıldığı, kiliselerin ve okulların kapatıldığı ile ilgili bir rapor hazırlamış, raporun müsveddesi Patrik Zaven Efendi'ye takdim edilmiş, Patrik bu husus için General Harington'u göreceğini ve Avrupa'ya gönderilen heyetten bir cevap gelene kadar her türlü teşebbüsten kaçınılmasının uygun olacağını Taşnak merkez heyetine bildirmiştir.⁶³ Kilikya bölgesindeki Ermeniler de Ankara İtilafnamesi sebebiyle Fransızlar aracılığı ile bölgeden göç etmekteydi. Amerika'ya gidecek Ermenilere ABD Hükümeti müsaade etmemiş, Taşnaklar hükümet nezdinde teşebbüste bulundularsa da bir netice alamamışlardı.⁶⁴ Aynı günlerde İngilizler Trakya'da istihbarat için yeni çalışmalar başlatmışlardı. Arman Pandikyan'ın⁶⁵ adamları bu iş için Bulgarlarla birlikte görevlendirilmişler, bu casuslardan olan Andon, Pandikyan'ın adamlarındandı ve Taşnak Fırkası mensuptu. Ayrıca Karabet Karabetyan da bu istihbarat memurları arasındaydı.⁶⁶

⁶¹ TİTE Arşivi K. 60 G. 37 B. 1-2.

⁶² TİTE Arşivi K. 67 G. 149 B. 3a.

⁶³ TİTE Arşivi K. 67 G. 149 B. 4.

⁶⁴ TİTE Arşivi K. 67 G. 149 B. 4.

⁶⁵ Pandikyan Efendi Galata'da İstavropolo Hanı'ndaki İngiliz istihbaratının deniz işleriyle ilgili şubesinin şefiydi. Milli Mücadele yıllarında yetmişten fazla kişi -Rum, Ermeni ve Türk- İngiliz polisi olarak Pandikyan'ın emrinde çalışmıştır. Pandikyan, İngilizlerin elindeki bütün gizli ambarları, silah ve cephanenin sayısını Anadolu taraftarı polislerle haber verdiği gibi, gemilerle nerelere gönderileceğini de bildirmiş ve önemli görevler yapmıştır. Erkanharbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan da bir takdimname almıştı (Tansu, *age.*, s. 98-100, S 143). Hüsamet'in Ertürk'ün verdiği bu bilgilere rağmen Pandikyan meselesi biraz karışıktır. Taşnakların İstanbul'daki bütün toplantıları Pandikyan'ın yazıhanesinde yapılmıştır. Elimizdeki iki belge Türk istihbaratına onun verdiği bilgilerin tartışmalı olduğunu, en üst rütbedeki polis istihbarat temsilcilerinin onun güvenilmez olduğuna karar verdiklerini yazıyor. (TİTE Arşivi K. 47 G. 89, B.1)

⁶⁶ TİTE Arşivi K. 67 G. 149 B. 4a.

Ankara Hükümeti Anadolu’da tam manasıyla kontrolü sağlayıp, İstanbul’daki gelişmelere de hakim oldukça Taşnakların teşkilatları ile ilgili emniyet müdürlüğü raporları da daha teferruatlı bir şekle büründü. Raporlar Taşnaklarla Rumlar arasındaki işbirliğini tam manasıyla ortaya koyduğu gibi bu iki grubun bir araya gelmesinde İngilizlerin teşvikini de gösteriyordu. İstanbul istihbarat merkezlerinden Ankara’ya gönderilen, 1922 yılına ait yüzlerce rapor arasında en dikkat çekici birkaçını şu şekilde verebiliriz: (Bazı bilgiler mükerrerdir ve isimler değişmektedir)

“16 Nisan 1922-Arz: İstanbul’da bulunan Yunan Müdafaa Zabitanının geniş çapta teşkilatla meşgul buldukları malum-u alileridir. Bu kere Ermeni Taşnak komitesi Yunan müdafaa subaylarıyla birleşerek bilfiil çalışmak üzere müteaddit defalar içtima ettikleri gibi birkaç gün önce Beyoğlu’nda “Saaltiyus”? namındaki Rum mektebinde içtima etmişlerdir. Yunan Müdafaa-i Milliye Komitesi Ermeni Taşnak komitesiyle birleşerek Hıristiyanlığı muhafaza etmek ve Yunan Ermeni hukukunu beraberce müdafaa eylemek üzere bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Bu cemiyet bundan on-on iki gün önce ilk toplantısını yukarıda bahsedilen mektepte icra etmiştir. Cemiyet on iki kişiden oluşup bunlardan beşi Ermeni ve diğerleri Rum ve Yunanlıdır. Ermenilerden Zagadamard Gazetesi Mesul Müdürü “Sivariş Misakyan” Ermeni mümessil-i sanisi Ablağyan, Agop Zabaryan? (Canaryan) ve Rumlardan yalnız Kaputan oğlu Mihalidis? olduğu anlaşılmış diğerleri hakkında tahkikat edilmektedir. İstanbul’da Rumlarla Ermeniler tarafından teşekkül eden cemiyet vasıtasıyla gerek Ermeni ve gerek Rum azaları tarafından malen ve bedenen yardım etmek üzere İzmir’de bulunan Ermeni generallerinden Torkom’a kati teminat verilmiştir. Aynı zamanda son derecede çalışmakta diğer taraftan ahvale bakılarak icab ederse İstanbul’da gereken bir fedakârlık için her neye mal olursa olsun bilfiil hareket edeceklerine dair bir ittifakname kaleme alınıp cemiyet tarafından tasdik edilmiştir. Bu kararnamenin bir sureti İzmir’deki Ermeni generali Torkom’a gönderilmiştir. İstanbul’daki Müdafaa Cemiyeti İzmir’de bulunan Müdafaa-i Milliye Cemiyetine bir takrir yazmış ve takirde şu ifadeler yer alıyormuş: “Ermeni ve Rum gençlerinin giymeleri için elbise ve levazım sairelerinin süratle gönderilmesi ve geldiklerinde hemen Yunan vapurlarıyla sevk edilecekleri.” İstanbul’da muhtelif mahallerde taşradan gelen Ermenilerin iaşeleriyle ahvallerinin tetkikine memur edilen Bitlisli Hacı Kiyat Kirkoryan’dır. Bu adam evvelce komitenin fedai reisi idi ve son derece faal bir üyesidir, Harb-i umumide Şam cihetine sevk edilmiş iken mütarekeyi müteakip İngilizlerin eline düşmüş ve bir müddet sonra

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

İngilizlerin delaletiyle İstanbul'a gelmiştir ve Ermeni çetelerine nezaret etmektedir.”⁶⁷

“23 Mayıs 1922- Şu günlerde Taşnak komitesi azaları arasında bir ihtilaf mevcut olup bunlar iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım müfritane şedit siyaset takip etmeye ve daha önce kongre tarafından alınan karar gereğince tehcirle alakaları bulunan Van Vali ve Kumandanı Cevdet, Hınıslı Şeyh Said ve Erzurumlu İttihat ve Terakki merkez azalarından Cemal Edip Hoca, Sivas Valisi Muammer, Adapazarı ve İzmit Havalisi Çete Reisi İbrahim, Ankara Valisi Atıf, İttihat ve Terakki Murahhası Necati, Atıf ve İstanbul Polis Müdür-i Esbakı Azmi ve Bedri, İttihat ve Terakki Katib-i umumisi Mithat Şükrü ve İstanbul murahhası Kara Kemal, Urfa Mutasarrıfı Cevdet ve Kumandan Fahri Paşa ve daha isimleri elde edilemeyen bazı zevatın katl ve imhaları şiddetle arzu edilmekte ve bunların imhaları hakkında birçok fedai tedarik edilerek külli miktarda paralar verilir her tarafa sevk edilmiştir. Diğer bir kısmı da işin siyasetle hallini arzu etmektedirler ki bunun üzerine bu ihtilafın halli yakında Romanya'da akdedilecek kongreye terkedilmiştir. Türkler aleyhinde icra edilecek muamelenin yerine getirilmesi için İstanbul merkezi tarafından her tarafa talimatlar verilmektedir. Türkler aleyhine dehşetli propagandalar yapılmakta olduğu gibi bu kere yeniden bir teşkilat kurup Ermenistan'da sükut eden Taşnak Ermenistan Hükümeti'ni tekrar elde etmeye ve Anadolu'da bir ihtilal çıkarmaya çalışmakta oldukları gibi bundan dolayı Ermeni komitesi İstanbul'da Rum-Yunan Müdafaa cemiyetiyle birleşerek bir ittifakname kaleme alınıp her iki taraf imza eylemiş ve bir sureti de İzmir'de bulunan Ermeni Generali Torkom'a gönderilmiştir. Adana'da Hınçak Komitelerinden ikisi Taşnak komitesi tarafından katledilmiş olmasına binaen her iki komite birbirine düşerek mücadelede buldukları istihbar kılınmıştır.”⁶⁸

“6 Haziran 1922- İstanbul Polis Müdür-ü Umumisi Esad Beyefendi Hazretlerine: Bugün Ermeni milletinde mevcut olan fırkalardan en nüfuzlu ve en çok iş gören ve her yerde çoğunluğa sahip olan ve zengin fırkalar “Taşnaksutyun” komitesidir. Bu komitenin genel merkezi İsviçre'de olup aynı derecede Amerika'da ve Türkiye'de de büyük merkezleri vardır. Ayrıca her Ermeni'nin bulunduğu ülkelerde de ayrıca komitenin şubeleri vardır.

⁶⁷ TİTE Arşivi K. 59 G. 68 B. 68. 001.

⁶⁸ TİTE Arşivi K. 52 G. 146 B. 146-1001. Kuruluşlarından beri Hınçak ve Taşnakalrın birbirlerine karşı cinayetler işledikleri, bu anlaşmazlıkların çoğu zaman para toplama meselesinden çıktığı bilinmektedir. Bu tür cinayet örnekleri için bkz. Haluk Selvi, **Millet-i Sadıkada İsyan: Ermeni Komitacıları Gizli Mektupları**, İstanbul, 2011.

Taşnaksutyun komitesi siyasi bir komite olup maksadı, bir Ermeni Devleti kurmak ve bu yolda her türlü fedakârlığı yapmaya hizmet etmektir. Komitenin takip ettiği ya da edeceği siyaseti ve hareketi komiteye mensup olan her aza bilmez. Bu suretledir ki komiteye intisap eden azaların belki yüzde doksanı takip edilecek hareket tarzını bilmezler. Bunlar ancak birer alet olup genel merkezden aldıkları talimatı icra ederler. Siyasi maksat ve cereyanları ancak bu komiteyi idare eden genel merkez üyeleri bilir ve şubelere yalnız emir ve talimat verirler. Bu komite her sene ecnebi bir memlekette her şubeden gelen murahhaslardan oluşan bir kongre yaparlar ve bu toplantıda o sene takip edilecek hareket tarzını içeren talimatı kararlaştırırlar. Ermenistan Hükümeti'nin eski kabinesi Taşnaksiyonlardan oluşmaktaydı. Aynı şekilde gerek askeri ve gerek mülki bütün memurlar da o gruba mensuptular. Zira fırkaya mensup olamayan kimselere o zamanki hükümetçe memuriyet verilmediği için birçok kimseler memuriyet elde etmek için bu fırkaya dahil olarak bu suretle büyük bir mevcudiyetle ezici bir çoğunluk kazandılar. Son Kars Muharebesinde Ermenistan mağlup oldu. Hükümeti idare eden bu kabine tabiatıyla yıkılarak mevcudiyeti kaybetmiş olduklarından Ermeni milleti nazarından düştüler ve kamuoyu aleyhlerine dönmüştür. İşte o vakit zaafa düşen komiteler erkânı arasında anlaşmazlık çıkarak fırkanın bir kısım erkânı ayrılmış ise de asıl evvelce hükümeti idare eden kimseler de külliyetli para olduğu için onlar büyük bir ekseriyet kazanıp bilahare fırkalarından ayrılan diğer kısım ise bir taraftan muavenet görmediklerinden dağılmıştır. Bunun üzerine Taşnaksiyon komitesi eski programları üzere hareket etmeye başladılar. Ancak hâlihazırda genel merkez de azalar arasında ufak bir ihtilaf vardır. Sebebi ise fırkanın bir kısmı aşırı, cebir ve şiddet taraftarı bir hareket tarzı takip etmek istiyor. Diğer kısmı ise makul olup her şeyi siyasetle halletmek istiyorlar. Bununla beraber bu ihtilaf yakında Romanya'da toplanacak kongrede çözülecektir. Şu anda komitenin mevcudiyetini anlamak kabil değilse de şu malum olmalı ki muhtelif Ermeni fırkalarının en büyüğü ve en ziyade nüfuz ve kudret sahibi Taşnaksiyon komitesidir. Fırka üyelerinin çoğu Amerika, Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'de bir kısmı da Ermenistan'dadır.

Umumi Harpte mütareke imzalanmadan önce İsviçre'de yapılan Taşnaksiyon komitesi kongresinde Ermeni tehciriyle alakadar ve katliam icra eden kimselerle İttihat ve Terakki Komitesinin nüfuzlu ve tesirli azalarının “fedai” vasıtasıyla katledilmelerini kararlaştırmışlardır. Bu maksada binaen kongrede pek çok paralar toplanmış, mütarekeden sonra dahi birçok Ermeni fedailerini toplanarak bunlara lazım olan talimatı ve sarf edilecek parayı vererek Ermeni kongresinde katli ile mahkûm olan bazı

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA TAŞNAKSUTYUN CEMİYETİ'NİN
FAALİYETLERİ

kimselerin arkasına gönderilmişlerdir. Kongrede mahkûm olanlar iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım “tehcir kararını alanlar ki icrasına dairesinden emir verenler” ki bunların katlleri muhakkak icra edilecektir. İkinci kısım ise, “aldıkları emirleri gizli icra edebilirken bilakis fazla tazyik ve cebir ve şiddet gösterenler” ki bunların dahi katilleri zemin ve zamana ve siyasi vaziyete bağlıdır.

Taşnaksiyon Komitesinin Türkiye’de umumi merkezi Beyoğlu Kabristan Sokağında 37 numaralı özel dairedir. Bundan önce merkez-i idare azalarının isimleri ile tayin edildikleri vazifeler hakkında 1. Şube 2. Kısım 3. Sınıf memuru Murad Efendi tarafından merciiine raporla arz edilmiş ise de bendenizin fazla malumat vermem faydalı olacaktır. Şöyle ki, Türkiye merkezi her yerden daha fazla iş gören ve şedit muamele taraftarı olduğu gibi ayrıca umumi merkeze birtakım raporlar ve malumatlar gönderip ihbar etmektedir. Bilhassa Türkler aleyhinde icra edilecek bütün muamelat bu merkezin talimatıyla icra olunur. Taşnaksiyon Komitesi bu sırada Türkler aleyhinde dehşetli propaganda ve birinci derecede tehcirle alakadar olup kongrece mahkûm olanların hükmünü infaz ve icraya en ziyade gayret sarf eden komite budur. Hatta yeni bir teşkilatla Ermenistan Hükümeti’ni elde etmek ve Anadolu’da bir ihtilal yapmaya çalışmaktadır. İşte bunun içindir ki bundan bir ay evvel İstanbul Rum Müdafaa-i Milliye Komitesi ile birleşerek aralarında bir protokol teati edilerek ve her iki komitenin azalarından mürekkep bir komisyon vücuda getirmişlerdir. Bu komisyonda bulunan azaların isimlerini havi rapor evvelce Murad Efendi tarafından takdim kılınmıştı. Komisyonun vazifesi arz ettiğin vechle Anadolu’da bir ihtilal çıkarmak ve İzmir Rum Müdafaa-i Miiliyesine manen ve maddeten yardım etmektir. Bunların diğer yapılacak birçok şiddet içeren programları varsa da bunların tatbiki vaziyete, zemin ve zamana ve siyasi cereyana tabidir.”⁶⁹

“4 Eylül 1922- Anadolu taarruzunun ilk günlerinde İstanbul’da Ermeni Hınçak ve Rum Kardeşlik komiteleri bazı kararların alınması için Beyoğlu’nda Rum Müdafaa Kulübünde toplanmışlarsa da Taşnak Komitesi bu toplantıya katılmamış, davetçiler gönderildiğinde kendi takip edecekleri yolu tayin ettiklerini ileri sürerek toplantıya katılmayacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine toplantı ertelenmiş, Hınçak Komitesi yöneticileri Taşnak Komitesi merkezine gidip bir toplantı yapmışlardır. Yapılan görüşmelerde Taşnak Komitesine, İstanbul’da Türklerin teşkilatlarının gayet muntazam ve geniş olduğunu ve ahvalin kesp ettiği

⁶⁹ TİTE Arşivi K. 52 G. 144 B. 1-6; K. 60 G. 35 B. 1

vahametten dolayı değil dahilde katliamları yapmak üzere umumi merkezin kararları gereğince imhaları gereken kimselere bile hiçbir şey yapılamayacağını ve şu sırada sükunetin muhafazasını uygun bulduklarını izah etmişlerdir. Velhasıl her iki komitenin yöneticileri bu cihetleri uygun bularak şimdilik hiçbir fenalığa meydan vermemek ve Türklerle gayet güzel geçinmek üzere karar verdikleri sağlam kaynaklardan istihbar kılınmıştır. Şevki.”⁷⁰

Büyük Taarruzdan ve zaferden sonra 12 Eylül 1922 günü Taşnak reislerinden Manuk Arslanyan İngiliz Siyasi Mümessilliğine giderek İstanbul Taşnakları adına bir dilekçe vermiştir. Bu dilekçede İstanbul Türk Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin İstanbul'da oturan Hıristiyanlar hakkında pek kötü düşünceleri olduğu, bilhassa Taşnak mensuplarının saldırılara maruz kalacakları ve bunlar hakkında Türklerin tüyleri ürpertecek mezalim icrası için çok geniş tertibat kurdukları ifade edilmiştir. Bu durum İngilizler tarafından gizli tutulmakla beraber pek de dikkate alınmadığı görülmüştür.⁷¹

Cumhuriyetin ilanından sonra da Taşnaklar tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya ve başta Başvekil İsmet Paşa olmak üzere diğer devlet görevlilerine karşı birçok suikast teşebbüsünde bulunulmuş, ancak bu teşebbüsler başarıya ulaşmamıştır.⁷²

⁷⁰ TİTE Arşivi K. 59 G. 145 B. 1-2.

⁷¹ TİTE Arşivi K. 59 G. 155 B. 1.

⁷² Ali Dikici, “Polis Arşiv Belgelerine Göre Atatürk'e ve Diğer Devlet Adamlarına Yönelik Suikast Girişimleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30 (2014): 1-48.

SONUÇ

1919-1923 yılları arasında Nemesis Operasyonunun planlayıcısı ve uygulayıcısı olarak Taşnaksutyun Cemiyeti, kurulduğu 1890 yılından itibaren, kendisine terörü ve Ermeni halkının silahlı mücadeleye çekilerek Türklerin nüfus çoğunluğuna sahip olduğu geniş bir coğrafyada “Bağımsız ve Büyük Ermenistan” kurmak hayalini uygulama alanına koymak istemiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan bu plan, Sultan II Abdülhamid döneminde ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu’da ve Kafkasya’da yaşayan, başta Türkler olmak üzere, bütün etnik unsurları olumsuz yönde etkilemiştir. Milyonlarca masum insanın hayatına mal olan bu maceracı teşebbüsler, bölgede stratejik hedefleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin planlarının başarı ile uygulanması sonucunu doğurmuştur. Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve diğer belirledikleri liderleri hedef alan Taşnaklar, alınan tedbirlerle bu hedeflerine ulaşamamışlar, İstanbul’da ve Avrupa şehirlerinde korumasız Türk devlet adamlarına karşı suikast planlarında ise başarılı olmuşlardır.

Hem Bolşevik İhtilali hem de Mondros Mütarekesi ile ortaya çıkan boşluk Taşnaksutyun tarafından doldurulmak istenmiş, Kafkasya’da ve Osmanlı topraklarında İtilaf Devletlerinin teşviki ile yeniden silaha sarılarak Türklerden intikam almak ve üç deniz arasında Büyük Ermenistan düşüncesini uygulamak için çalışmışlardır. Erivan’da 1919 yılında gerçekleştirilen Dokuzuncu Kongrelerinde, bu fikri hayata geçirmek için kararlar alınmış, Türk devlet adamlarına karşı suikast timleri kurulmuş, hem İstanbul’a hem de dünyanın dört bir yanına teröristler gönderilmiştir. Bu eylemleri ile övünen ve bununla gelecek nesillere gurur tabloları bıraktığını düşünen, çok çarpık bir zihin dünyasının taşıyıcıları olan Taşnaklar, Milli Mücadele boyunca ve hatta bugüne kadar aynı düşmanlığı ve hayallerinde olan Büyük Ermenistan’ı gerçekleştirmek fikrinden vazgeçmediler. 1992’de Hocalı’da gerçekleştirilen soykırım da Taşnakların bir operasyonudur.

22 Haziran 2014 tarihinde Taşnak Cemiyeti’nin Batı Amerika Bürosu ABD’nin Kaliforniya Eyaletinin Montebello şehrinde bir bildiri yayımlamıştır. Söz konusu bildiride yer alan talepler, Ermeni Diasporasının Türkiye’ye ilişkin tutumunu ve siyasi stratejilerini ortaya koymaktadır. Hem Montebello Bildirisi hem de Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi, 1915 olaylarına atıfta bulunarak bunun soykırım olarak Türklere kabul ettirilmesini ve Büyük Ermenistan düşüncesinin hayata geçirilmesi için her yola başvurulması gerektiğini ileri sürmüştür. Hazar Denizi’nden günümüz Türkiye’sinin Karadeniz, Akdeniz kıyılarına kadar uzanan geniş topraklara

sahip bir imparatorluğun özlemini çeken Taşnaklar, Türkiye'nin 19 ilini “Batı Ermenistan” olarak alıntılıyor ve bu toprakları Ermeni toprağı olarak görüyor. Taşnaklara göre, Ermeni soykırımı açık ve gerçeklere dayalı olarak sunulmalı ve ardından Sevr Antlaşması'nın yeniden etkinleştirilmesi için ısrarlı bir talep hazırlanmalıdır.

Bu düşünce tarzı, günümüzde Kafkasya'da komşuları ile barış ortamını inşa etmek isteyen Paşinyan Hükümetini de tehdit etmektedir. Taşnak politik yaklaşımı ile ne Ermenistan'da ne de diasporada Ermenilerin huzurunu sağlamak mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE. ATA. ZB.)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Gazeteler, Zabıtlar

Albayrak

İrade-i Milliye

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C 2, Ankara, 1999.

Kitap ve Makaleler

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001.

Caprielian, Ara, **The Armenian Revolutionary Federation: The Politics Of A Party In Exile**, New York University, Ph.D., 1975.

Chalabian, Andranik, **General Andranik and Armenian Revolution Movement**, New York, 1988.

Cırık, Bülent, “Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Hınçak Partisi’nin İki Kongresi ve Savaş Kararı”, **Bellekten**, C 86, S 307, ss. 1007-1033.

Çelebi, Mevlüt, “İtalya’da Ermeni Terörü: İtalyan Basınında Sait Halim Paşa Suikastı”, Atatürk **Araştırma Merkezi Dergisi**, Güz 2022, S 106, ss.473-506.

Çiçek, Kemal, “VIII. Taşnak Kongresinin Perde Arkası Ya Da Taşnakların I. Dünya Savaşı Müttefik Arayışı”, **Osmanlı Araştırmaları**, S 58 (2021).

Dikici, Ali, “Polis Arşiv Belgelerine Göre Atatürk’e ve Diğer Devlet Adamlarına Yönelik Suikast Girişimleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 30 (2014).

Günay, Nejla, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat -Terakki ve Ermeniler**, Ankara 2015.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partis'nin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, Çeviri: Arif Acaloğlu, İstanbul, 2008.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz, I-II**, İstanbul, 2008.

Kazımzade, Firuz, **Transkafkasya İçin Mücadele (1917-1921) Türkiye-İngiltere-Rusya Ermeniler-Gürcüler-Türkler**, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Abdulhalık Çay Çeviri: Cengiz İ. Çay Editör: Tuğrul Çelik, İstanbul, 2016.

Nalbandian, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement**, Los Angeles, 1967.

Öge, Ali Rıza, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları**, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, Bursa, 1982.

Pehlivan, Hamit, **Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tetkik Heyeti Amirlikleri**, Ankara, 1993.

Selvi, Haluk, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Hınçak-Taşnak İttifakı ve Öz-Savunma Kararları”, **Ermeni Meselesini Birlikte Konuşmak**, Editör: Beytullah Kaya, İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022.

Selvi, Haluk, **Millet-i Sadıkada İsyan: Ermeni Komitacıları Gizli Mektupları**, İstanbul, 2011.

Süslü, Azmi, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yatıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

Şahin, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, 2002.

Şıracıyan, Arşavir, **Bir Ermeni Teröristi İtirafı**, İstanbul, 2006.

Talat Paşa'nın Anıları, İstanbul, 1998.

Tansu, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, 2012.

Tololyan, Khachig, “Exile Government In The Armenian Polity”, **Journal of Political Science**, Volume: 18 Number: 1, Article: 6 November 1990.

Tololyan, Khachig, “Terrorism in Modern Armenian Political Culture”, **Terrorism and Political Violence**, Volume: 4/2 (1991).

Yılmaz, İskender, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001.

İnternet Kaynakları

https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa. Erişim Tarihi: 16.8.2023.

<https://tr.euronews.com/2023/05/03/turkiyeden-erivana-nemesis-aniti-tepkisi-hava-sahasi-ermenistan-ucaklarina-kapatildi>. Erişim Tarihi: 17.8.2023.

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2023/05/10/Ermenistan-G%C3%BCvenlik-Konseyi-Sekreteri-Nemesis/248107>. Erişim Tarihi: 18.8.2023.